

Presenting a Model for Explaining the Indicators of Islamic Citizenship Education Using the Method of Synthesis

Jamal Ol-Din Mustafa¹ | Mahshid Izadi² | Masoumeh Samadi³ | Fahime Ansarian⁴ | Majid Rostami Bashmani⁵

56

Vol. 30
Autumn 2022

Research Paper

Received: 01 April 2021
Revised: 29 April 2021
Accepted: 01 August 2022
Published: 22 November 2022
P.P: 217-258

ISSN: 2251-6972
E-ISSN: 2645-5196

DOR: 20.1001.1.22516972.1401.30.56.6.5

Abstract

The aim of the current research was to provide a framework of the most comprehensive and important indicators, tools and methods identified in Islamic citizenship education based on a synthesis research approach. The method of this research was using the synthesis research strategy.

Research field: works and articles related to the subject and sampling method: purposeful and the tool of research data collection was note-taking and the findings showed that the most important identified indicators.

Having a knowledge-oriented spirit, social solidarity, justice-oriented and respect for citizen rights, responsibility, legalism, having critical thinking, awareness of political and social issues and processes, effective social communication skills, pluralism, patience and tolerance, benevolence and altruism, preservation Dignity, Islamic orientation, self-knowledge, self-restraint, behavioral moderation, trustworthiness, commitment to national values, environmental protection, freedom-seeking, health and cleanliness and halal eating, self-confidence and intellectual and economic independence, sacrifice and forgiveness, purposefulness, honesty, forgiveness, punctuality | He pointed out the use of qualitative research method as the dominant method in Islamic citizenship education researches, and out of the 61 reviewed works, 22 works were published individually and 39 works were published as a group, and men participated the most in these researches. The result: that the experts in the field of citizenship education have a consensus both on the aspect of comprehensiveness and on the aspect of prioritizing basic Islamic indicators in citizenship education.

Keywords: Indicators, Synthesis Research, Citizenship Education, Islamic.

1. Ph.D. Candidate, Department of Philosophy of Education, Department of Education and Counseling, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2. Corresponding author: Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Faculty of Psychology, Islamic Azad University, Tehran Center Branch, Tehran, Iran.

Dr.izadi.mahshid1452@gmail.com

3. Associate Professor, Department of Islamic Education, Research Institute of Education Studies, Tehran, Iran.

4. Assistant Professor, Education and Counseling Department, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

5. Assistant Professor, Department of Management, Naraq Islamic Azad University, Naraq, Iran.

Publisher: Imam Hussein University

© **Authors**

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).

DOR: 20.1001.1.22516972.1401.30.56.6.5

ارائه الگویی برای تبیین شاخص‌های تربیت شهروندی اسلامی به روش سنتز پژوهی

جمال‌الدین مصطفی^۱ | مهشید ایزدی^۲ | معصومه صمدی^۳
فهیمه انصاریان^۴ | مجید رستمی بشمینی^۵

چکیده

هدف پژوهش حاضر ارائه چارچوبی از جامع‌ترین و مهم‌ترین شاخص‌ها، ابزارها و روش‌های شناسایی شده در تربیت شهروندی اسلامی مبتنی بر رویکرد سنتزپژوهی بوده است. روش این پژوهش با استفاده از راهبرد سنتزپژوهی بود؛ حوزه پژوهش: آثار و مقالات مرتبط با موضوع و شیوه نمونه‌گیری: هدفمند و ابزار گردآوری داده‌های پژوهش: یادداشت‌برداری بوده است و یافته‌ها نشان داد که مهم‌ترین شاخص‌های شناسایی شده: داشتن روحیه دانایی محوری، همبستگی اجتماعی، عدالت محوری و رعایت حقوق شهروندی، مسئولیت‌پذیری، قانون‌گرایی، داشتن تفکر انتقادی، آگاهی از مسائل و فرایندهای سیاسی و اجتماعی، مهارت‌های ارتباطات اجتماعی مؤثر، تکثیرپذیری، صبر و اراده و مدارا، خیرخواهی و نسوع‌دوستی، حفظ کرامت، اسلام‌مداری، خودشناسی، خوشستن‌داری، اعتدال رفتاری، امانت‌داری، تعهد به ارزش‌های وطنی، صیانت محیط‌زیست، آزادی‌خواهی، بهداشت و پاک‌ی و حلال‌خوری، اعتمادبه‌نفس و استقلال فکری و اقتصادی، ایثار و گذشت، هدفمندی، صداقت، بخشش، وقت‌شناسی؛ استفاده از روش تحقیق کیفی به‌عنوان روش غالب در پژوهش‌های تربیت شهروندی اسلامی اشاره کرد و همچنین از ۶۱ اثر بررسی شده تعداد ۲۲ اثر به‌صورت فردی و ۳۹ اثر به‌صورت گروهی منتشر شده که مردان بیشترین مشارکت را در این پژوهش‌ها بر عهده داشته‌اند. نتیجه: اینکه صاحب‌نظران حوزه تربیت شهروندی هم در بعد جامعیت داشتن و هم در بعد اولویت داشتن شاخصه‌های اساسی اسلامی در تربیت شهروندی، اتفاق نظر دارند.

کلیدواژه‌ها: شاخص‌ها؛ سنتزپژوهی؛ تربیت شهروندی؛ اسلامی.

۱. دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، گروه تربیت و مشاوره، واحدتهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. نویسنده مسئول: استادیار، گروه علوم تربیتی، دانشکده روانشناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران، ایران

Dr.izadi.mahshid1452@gmail.com

۳. دانشیار، گروه تعلیم و تربیت اسلامی، پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش، تهران، ایران

۴. استادیار، گروه تربیت و مشاوره، واحدتهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۵. استادیار، گروه مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی، واحدنراق، نراق، ایران

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع) © نویسندگان

این مقاله تحت لیسانس آفرینندگی مردمی (Creative Commons License- CC BY) در دسترس شما قرار گرفته است.

مقدمه

«شهروندی» از مفاهیم بااهمیت در حوزه علوم اجتماعی است که با در نظر گرفتن تمام تحقیقات صورت گرفته، باز هم مسئله‌ای مجهول است؛ و آن، ناظر بر نوع روابط میان افراد با یکدیگر است مفهوم محوری شهروندی حقوق و وظایفی است که هر یک از افراد به‌عنوان عضوی از اجتماع بر عهده دارند. (قاسم پور خوشرو، ۱۳۹۴: ۲۷۴) شهروندی پیوندهای میان فرد و جامعه را در قالب حقوق، تعهدات و مسئولیت‌ها منعکس می‌سازد و چهارچوبی را برای تعامل افراد، گروه‌ها و نهادها ارائه می‌کند. (یزدانی، شریفی و ایمانی، ۱۳۹۷: ۲۴۲). «تربیت» نیز حقیقتی بنیانی و سرچشمه همه تحولات در همه ساحت‌ها است و بر همه آن‌ها سایه می‌افکند و رویکرد حاکم بر فلسفه تربیتی اسلامی، باور عمیق به اسلام و اندیشه‌ها و ارزش‌های والای الهی و اسلامی و جامعیت و شمول آن است که برای رسیدن به هدف اساسی قرب الهی و حیات طیبه صورت می‌پذیرد. (مبانی نظری سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۱۴۷-۱۵۴)؛ اهمیت و ارزش «تربیت شهروندی» از آن جهت است که رویکرد آن در حوزه مطالعات فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و فنی جامعه است و می‌توان آن را آموزش شیوه‌های زندگی کردن با یکدیگر در یک جامعه معین به‌طور خاص و در جامعه جهانی به‌طور عام اطلاق کرد. اساساً بدون داشتن تصویر و توصیف روشنی از فرایند تربیت شهروند در هر جامعه نمی‌توان به تدوین اهداف، اصول و روش‌ها و مراحل تربیت ناظر به وضع و مهیاسازی افراد به‌عنوان شهروندان موردپسند جامعه پرداخت. (کاظمی زاده، ۱۳۹۴: ۱۲). در حال حاضر تعلیم و تربیت شهروندی مفهومی چالش‌برانگیز است که با ایدئولوژی‌های مختلف و انتظارات تجویزی همراه است، به این دلیل با اصطلاحات دیگر مانند تعلیم و تربیت سیاسی، تعلیم و تربیت اخلاقی، تعلیم و تربیت مدنی، تعلیم و تربیت ملی‌گرایانه، تعلیم و تربیت اجتماعی و سواد سیاسی به کار برده می‌شود (فتحی و اجارگاه و واحد چوکده، ۱۳۸۵: ۱۰۰). شهروندی و تربیت شهروندی با موضوعات فرهنگی و اجتماعی پیچیده‌ای مرتبط هستند که از یک جامعه به جامعه‌ای دیگر متفاوت است. با توجه به این تفاوت‌های فرهنگی، لازم است تربیت شهروندی از دیدگاه اسلام موردبررسی قرار گیرد؛ گرچه اصطلاح «شهر» مربوط به دوره مدرن است لیکن در گذشته، فلاسفه اسلامی همچون ابونصر فارابی در

کتاب‌های « آرای اهل مدینه فاضله و سیاست المدینه " مفهوم اطلاق «مدینه» را که مرتبط با یکی از بخش‌های حکمت عملی فلسفه باستان که "سیاست مدینه" نام داشت، به کار برده و از مدینه فاضله (شهر آرمانی) سخن گفته و در تعریف خود آن را نهاد پویایی می‌داند که شهروندانش هر کدام به فضایی آراسته‌اند و در تعیین سرنوشت خویش و ویژگی‌های شهر خود مشارکت داشته و تعاون و مشارکت اعضای شهر را عامل رسیدن آنان به سعادت می‌داند و نیز خواجه نصیرالدین طوسی در تعریف مدینه با اشاره به تعریف فارابی از مدینه فاضله، معتقد است: پیش از این به اجتماع اشخاصی اطلاق می‌شد که به انواع حرفه‌ها و صناعات مشغول بودند و این حرفه‌ها، سبب تعیش آنان بود و نیز گفته‌اند: مدینه، یعنی شهر زندگی، مدنی یعنی شهرنشینی؛ و از نظر ملاصدرا، مدینه فاضله؛ مدینه‌ای است که شهرهای آن برای نیل به نهایت حقیقی و خیر حقیقی با هم همکاری دارند (طالبی، ۱۳۸۵: ۳۳). در تفکر اسلامی ضمن آن که بادیه‌نشینی را نفی کرده و مسلمانان را به شهرها فراخوانده است، اهمیت و ارزش شهر را به میزان معنویت حاکم بر ساکنان شهر تعیین می‌کند. مثلاً هنگامی که قرآن کریم در آیه ۱۳ سوره مبارکه یاسین، از شهر انطاکیه سخن می‌گوید، به‌رغم آن که شهری آباد و پرجمعیت بوده است، به سبب شرک حاکم بر شهر، آن را «قریه» می‌نامد و در ادامه در آیه ۲۰، همین شهر را به استناد انسانی والا «مدینه» می‌نامد. (پور طهماسبی و تاجور، ۱۳۹۰: ۳). اگرچه در جوامع اسلامی موضوع شهروندی (در مفهومی که ناظر بر خاک، خون و نژاد است) در گذشته در مباحث فلسفی و فقهی مورد توجه جدی واقع نشده و اکثریت مفسران مسلمان این دیدگاه را تأیید می‌کنند که شهروندی در شرع اسلام به رسمیت شناخته نشده است، اما به‌جای شهروندی از واژه "مسلمان" استفاده می‌کردند که در دارالسلام و دارالصلح می‌توانست در کمال آرامش بر اساس اصول و احکام شرعی خود زندگی کند، اما در دارالحرب چنین امکانی برای او فراهم نبود. (طاهر پور، ۱۳۹۴: ۷). دین اسلام به ابعاد مختلف حیات اجتماعی و روابط انسان‌ها توجه فراوان داشته، آموزه‌های متعددی برای بهبود الگوی زندگی در جامعه اسلامی ارائه کرده است. تربیت مدنی از دیدگاه اسلام، عبارت است از جریان پرورش شهروندانی برای امت اسلامی که ضمن تأثر از مبانی معرفتی دین و تربیت دینی، خود در خدمت تربیت دینی باشند، بنابراین تربیت مدنی هم بر اساس توحید استوار است و هم به‌سوی توحید نشانه می‌رود چون این تربیت در بستر وسیع‌تر "تربیت دینی" معنا پیدا می‌کند. (علم

الهدی، ۱۳۷۹: ۱۸۹). در دیدگاه الهیون، انسان با تربیت صحیح، توانایی رسیدن به مراحل کمال را پیدا خواهد کرد و آن، تربیتی است که در راستای رسیدن به سعادت و کمال مادی و معنوی و تحقق جامعه توحیدی (امت)، به پرورش افراد جامعه می‌پردازد. (حیدری و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۵) و برای رسیدن به این هدف، مستلزم بسط معرفت، مهارت‌ها و ارزش‌های لازم است. (خوشناموند و همکاران، ۱۳۹۳: ۱)، لذا تربیت شهروندی اسلامی، تربیتی است که ارزش‌های اسلامی از قبیل ایمان، تقوا، آخرت‌گرایی، احترام به هم‌نوع، عدالت، توکل بر خدا، شجاعت، همت، وطن‌دوستی، مردم‌سالاری دینی، علم‌دوستی در تمام شئون فرهنگی، اقتصادی، سیاسی تأثیرگذار بوده و سمت‌وسوی الهی به تربیت شهروندی می‌بخشند (محمدی، مزیدی، بهشتی، ۱۳۹۶: ۸۴). از مجموعه دیدگاه‌های مختلفی که ارائه گردید می‌توان به چند خصیصه تربیت شهروندی اسلامی اشاره کرد: امری آماده‌ساز، مداوم و پیوسته، خدامحورانه و با رویکرد آخرت‌گرایی و با هدف رسیدن به کمال و سعادت مادی و معنوی؛ فلذا در نظامی که مبتنی بر دین مبین اسلام است و تمام نهادهای اجتماعی آن باید به صورت عملی دستورات اسلام را سرلوحه برنامه‌های خود قرار دهند، تدوین الگوی تربیت شهروندی بر اساس منابع اسلامی ضروری است. (دلق‌پوش، ۱۳۹۴: ۶). با نگاهی اجمالی به ساختار تعلیم و تربیت کشور می‌توان گفت در نظام تعلیم و تربیت به‌طور اخص، آن‌طور که شایسته است مبحث تربیت شهروندی با رویکرد اسلامی، از دید متولیان تعلیم و تربیت مورد توجه قرار نگرفته است و به نظر می‌رسد تربیت شهروندی در یک جامعه اسلامی مستلزم بسط معرفت، مهارت‌ها و ارزش‌های لازم برای کارایی مدنی و نیل به سعادت دنیوی و اخروی است. (خوشناموند، کیال و عزیزی، ۱۳۹۳: ۱). با عنایت به آنچه بیان گردید این پژوهش درصدد است تا مهم‌ترین شاخص‌ها و روش‌های مورد استفاده در پژوهش‌های تربیت شهروندی اسلامی را در دو دهه اخیر که از سوی پژوهشگران و صاحب‌نظران دانشگاهی که غالباً در مجلات و نشریات معتبر به چاپ رسیده است را با روش سنتزپژوهی مورد واکاوی قرار دهد، فلذا برای رسیدن به این هدف مهم پرسش‌های ذیل مطرح و درصدد پاسخگویی بر آن‌ها خواهیم بود: شاخص‌های تشکیل‌دهنده تربیت شهروند اسلامی بر اساس مبانی نظری و تجربی اسلامی کدام‌اند؟ ابعاد و اصول تربیت شهروند اسلامی بر اساس مبانی نظری و تجربی اسلامی کدام‌اند؟ الگوی نهایی تربیت شهروند اسلامی بر اساس مبانی نظری و تجربی اسلامی پژوهش چگونه است؟

مبانی نظری

تربیت شهروندی ریشه در ماهیت دموکراسی دارد. دموکراسی نیاز به شهروندانی فعال، مطلع و مسئولیت پذیر دارد. شهروندانی که خواستار مسئولیت پذیری در قبال خود و اجتماعشان هستند و در فرایندهای سیاسی هم شرکت می کنند و فرد را ملزم به داشتن دانش، مهارت و فهم لازم برای بر عهده گرفتن یک نقش مؤثر در جامعه به منظور مبدل ساختن افراد جامعه به شهروندانی آگاه، متفکر و مسئول که وظایف و مسئولیت های خود را به خوبی می شناسند، می باشد و به هر فرد، فرصت های مناسبی برای مشارکت در عرصه های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و زیست بومی را فراهم می آورد (فرمehنی فراهانی، ۱۳۸۹: ۳۶). تربیت شهروندی تابع فضای سیاسی، اقتصادی و فرهنگی حاکم بر آن جامعه است و با مقوله آموزش ارزش ها به شدت گره خورده است و پیچیدگی ها و رموز حاکم بر هر جامعه ای تصویری متفاوت به شهروندان و صلاحیت های ضروری آن ها می دهد (فرمehنی فراهانی، ۱۳۸۹: ۷۹). اگرچه توجه به مسئله اهمیت و ضرورت تربیت شهروندی در جوامع امروزی موضوعی جدید است (قاسم پور خوشرودی، حیدری ۱۳۹۴: ۲۷۶). و سابقه پرداختن به آن در جوامع غربی به زمان حکمای بزرگ یونان چون سقراط، افلاطون و ارسطو بازمی گردد. با این وجود به نظر می رسد که در پرتو تحولات و دگرگونی های عمیق اجتماعی و ارتباطی که نقش بسزایی به افزایش آگاهی های مردم داشته است، ضرورت پرداختن به این موضوع در جوامع کنونی به ویژه در جوامع اسلامی نیز احساس می شود (بهشتی و همکاران، ۱۳۹۶: ۸۴). تربیت شهروندی ترکیبی از دانش، مهارت ها، مفاهیم، عقاید، ارزش ها و نگرش ها است که فرد را به مشارکت در متعلقات ملی، اجتماعی، جهانی ترغیب و تحت تأثیر قرار می دهد (هاوارد^۱، ۲۰۰۵: ۱). در گزارش مطالعه تربیت شهروندی انجمن بین المللی ارزشیابی و پیشرفت تحصیلی آمده است که تمامی جوامع معاصر دارای این نگرانی و دل مشغولی عمیق هستند که چگونه نوجوانان و جوانان خود را برای زندگی شهری و شهروندی آماده کنند و راه و رسم مشارکت در مسائل اجتماعی را به آنان بیاموزند در این گزارش که به عنوان یک سند معتبر برای بسیاری از محققان و پژوهشگران سراسر دنیا مورد استفاده واقع می شود (وزیری، جهانی، ۱۳۸۵: ۱۶۸). کوایکلی توسعه دانش، مهارت ها و نگرش های شهروندی در فراگیران را تربیت شهروندی

1. Howard

می‌داند که دانش شهروندی شامل مهارت‌های عقلانی موردنیاز برای فهمیدن و توضیح دادن، مقایسه، ارزیابی، اصول و عملکرد دولت و شهروندی و مهارت شهروندی شامل مهارت‌های مشارکتی است که شهروندان را قادر می‌سازد تا خط‌مشی دولت را تحت نظارت و تأثیر قرار دهند و نگرش شهروندی عبارت از ویژگی‌های شخصیتی، خلق‌وخوها و تعهدات موردنیاز مانند احترام به ارزش افراد، صداقت، مدارا و شکیبایی، همدردی، وطن‌پرستی، تعهد به حقوق بشر، نفع عمومی در حفظ و گسترش حکومت دموکراتیک و شهروندی است (فرمینی فراهانی، ۱۳۹۲: ۵۵).

تربیت شهروندی در منابع اسلامی: فرهنگ ناب اسلامی همواره با آموزه‌های وحیانی خود از کتاب جاودانه قرآن کریم خواسته است تا انسان را به آن بلندای انسانیت برساند. آن‌چنان‌که درخور و شأن اوست و برای آن خلق شده است. اوج و حضیض انسان در آینه وحی از پست‌ترین موقعیت تا برترین درجات محفوظ در نزد خداوند می‌باشد. با توجه به برداشتی که از جامعه مدنی از دیدگاه اسلام ارائه شده، می‌توان گفت "تربیت مدنی اسلامی" تربیتی است که به پرورش اعضای جامعه توحیدی در راستای رسیدن به سعادت و کمال که یکی از اهداف اصلی اسلام است می‌پردازد. نگاهی گذر ا به فرهنگ غنی اسلامی، بیانگر این است که جوامع اسلامی هم از منظر نظری و هم از حیث تجربه عملی، قابلیت ایجاد جامعه‌ای مدنی، مبتنی بر تعالیم تربیتی عالی‌ه اسلامی را دارند و شاهد این مدعا توجه فراوان دین اسلام به ابعاد مختلف فردی و اجتماعی و روابط انسان‌ها و ارائه آموزه‌های دینی متعدد برای بهبود الگوی زندگی در جامعه اسلامی است که نمونه‌ای از این الگوهای تربیتی شامل: حذف برتری نژادی و عشیره‌ها و قبول تقوا به‌عنوان ملاک برتری در تربیت شهروندی؛ رعایت عدالت به‌عنوان یکی از اهداف تربیتی رسالت؛ کرامت به‌عنوان اصول تربیتی احترام به حقوق شهروندی؛ احسان به‌عنوان تربیت نوع‌دوستی؛ تحقق آزادی و استثمار و استبداد گریزی و رعایت تسامح و تساهل به‌عنوان تحمل و محترم شمردن آراء دیگران می‌باشد. نظام اجتماعی اسلام، یک نظام عقیدتی است و با رویکرد امت‌سازی، به‌جای ملت‌سازی، در چهارچوب جامع آن، شهروندی مفهوم تازه‌ای به خود می‌گیرد که هر مسلمانی در هر گوشه‌ای از جغرافیای عام آن، دارای حقوق و تکالیفی می‌شود و با توجه به این‌که تربیت شهروندی با جهان‌بینی و ایدئال‌های آن امت اسلامی ارتباط دارد، ضرورت طراحی

الگوی تربیت شهروندی از منظر منابع اسلامی بیش از پیش جلوه گر می شود (کاظمی زاده، ۱۳۹۴: ۶).
نگاهی گذرا به فرهنگ غنی اسلام نشان می دهد که جوامع اسلامی از حیث نظری و عملی،
قابلیت ایجاد جامعه مدنی مبتنی بر تعالیم تربیتی اسلامی را دارند. دین اسلام به ابعاد مختلف حیات
اجتماعی و روابط انسان ها توجه فراوان داشته، آموزه های متعددی برای بهبود الگوی زندگی در
جامعه اسلامی ارائه کرده است از جمله: حذف برتری نژادی و عشیره ای و قبول تقوا به عنوان
ملاک برتری در روابط اجتماعی (حجرات: ۱۳)، رعایت عدالت به عنوان یکی از آرمان های جامعه
اسلامی (حدید: ۱۳)، اصل کرامت و احترام به حقوق شهروندی (اسرا: ۷۰)، احسان به عنوان الگوی
نوع دوستی (نحل: ۹۰)، استثمارستیزی و استبدادگریزی به منظور حذف موانع رشد فرهنگ
شهروندی (زخرف: ۵۴)، تسامح و تساهل به منظور محترم شمردن آرای دیگران (توبه: ۶۱). (حیدری
و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۵). بر این اساس می توان عنوان کرد که دین مبین اسلام توجه ویژه ای به
مباحث مربوط به حقوق و تربیت شهروندی و همچنین ابعاد و مؤلفه های آن دارد. بر این اساس
می توان عنوان کرد که دین مبین اسلام توجه ویژه ای به مباحث مربوط به حقوق و تربیت
شهروندی و همچنین ابعاد و مؤلفه های آن دارد. در منابع اسلامی به طور کلی تربیت شهروندی
شامل مجموعه عوامل زیر است:

قانون محوری: روح ادیان توحیدی به شمار می رود و محور وحدت بخش جامعه و رفع
تنازعات است، " شریعت " تعبیر قرآنی " قانون " است «... لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَا جَا... ما
برای هر قومی از شما شریعت و طریقه ای مقرر داشتیم، مائده: ۴۸».

آزادی (در عقیده و ایمان): نقطه شروع پیدایش و رمز بقای جامعه مدنی توحیدی است و
گرچه در قرآن کلمه «آزادی» نیامده است اما از یک طرف با محتوای آیات: « لا اکراه فی الدین قد
تَبَيَّنَ الرَّشْدُ مِنَ الْغَىِّ: در دین هیچ اجباری نیست و راه از بیراهه به خوبی آشکار شده است، بقره:
۲۵۶ » و یا «إِنَّا هَدَيْنَا السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا: ما راه را به او نشان دادیم یا سپاس گزار خواهد
بود یا ناسپاس، انسان: ۳» و از طرفی دیگر، این مفهوم با مؤلفه های «قانون گرایی، پرورش تفکر
انتقادی، تکثر گرایی، رشد عقلانیت» ارتباط مستقیم دارد.

عدالت و برابری: تنها یک جامعه برابر، یک جامعه عادلانه است این مفروضی است که
نظریه پردازان سوسیالیست و بالأخص متفکران کمونیست بدان تمسک می جویند. در قرآن مجید

آیات بسیاری درباره عدالت و برابری ذکر شده است. «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ: به راستی خدا به عدالت و احسان و بخشش فرمان می‌دهد، نحل: ۹۰» که تعادل بین عدل و احسان رمز سلامتی جامعه است. «لَقَدْ أَرْسَلْنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ: همانا ما پیامبران خود را با دلایل روشن فرستادیم و با آنان کتاب و ترازو [ی تشخیص حق از باطل] نازل کردیم تا مردم به عدالت برخیزند، حدید: ۲۵».

کرامت ذاتی انسان: قرآن کریم انسان را موجودی صاحب کرامت از جانب خداوند می‌داند: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ: همانا فرزندان آدم را کرامت بخشیدیم: اسراء: ۷۰». این کرامت نظری می‌تواند بزرگواری‌های ارزشی و عملی فراوانی به همراه داشته باشد. به سبب همین کرامت باید همه تعالیم اخلاقی و حقوقی با عنایت به این اصل نظری و در سازگاری کامل با آن تنظیم شوند. هنگامی که بپذیریم انسان گوهری کریم و ارزشمند است، خواهناخواه بر این باور خواهیم بود که نه تنها آزادی، امنیت، و غیره حق اویند، بلکه باید به گونه‌ای تفسیر و تنظیم شوند که با کرامت وی سازگار باشند (جوادی آملی، ۱۳۷۷: ۱۰۳-۱۰۱). از نظر اسلام انسان موجود شریف و باکرامتی است که هیچ‌وقت نباید شرافت و عزت او لطمه بخورد، چون انسان جانشین و خلیفه خداست. در دین مبین اسلام انسان فارغ از نژاد، رنگ و زبان و جنسیت و دین ارزشمند است و خود این مطلب، مفهوم کثرت‌گرایی را به اذهان متبادر می‌سازد.

خدای محوری: یکی از عام‌ترین اصول در تربیت اسلامی اصل خدامحوری است. این اصل جوهری اساسی رفتار یک فرد دین‌دار را تشکیل می‌دهد و مهم‌ترین اصل ایجاد تمایز تربیت شهروندی از دیگر رویکردهای شهروندی به شمار می‌آید. به‌طور مشخص مفهوم خدامحوری عبارت است از: «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ، حمد: ۵»؛ که بر این اساس، انجام و یا قصد انجام کلیه اعمال و رفتار انسان بر اساس ملاک و معیارهایی که خداوند برای آن‌ها تعیین کرده است، به‌منظور کسب رضایت الهی. جریان این امر در شهروندی ناظر بر نحوه‌ی عملکرد انسان‌ها بر اساس خدامحوری است.

ادب: ادب واژه‌ای است عربی به معنای خواندن و به همین جهت، عرب به کسی که مردم را برای اطعام دعوت می‌کند «آدِبٌ» گوید. ابن منظور می‌گوید: «اصل "آدب" دعا و خواندن است، و ادب گفته شده، به خاطر اینکه مردم را به سوی خوبی‌ها می‌خواند و از بدی‌ها نهی می‌کند».

حضرت علی^(ع) ادب را به مواردی از احکام خود چنین تعریف می‌نماید: الف: ادب، کمال آدمی است. ب: ادب بهترین خوی است؛ ج: بهترین شرافت، ادب است؛ د: ادب نیکوترین هم‌نشین، بهترین میراث برای فرزندان، بهترین پشتیبان و هم‌نشین برای انسان خواهد بود. در تحقیقات مختلف نیز منابع تجربی ابعاد و مؤلفه‌های مختلفی را برای تربیت شهروندی معرفی کرده‌اند که در بخش پیشینه پژوهش به آن‌ها اشاره شده است.

پیشینه پژوهش

خان محمدی و همکاران (۱۳۹۹)؛ که در پژوهشی با عنوان "طراحی الگوی فرهنگ شهروندی اسلامی - ایرانی مبتنی بر روش فرا ترکیب و راهکارهایی برای توسعه آن" به این نتیجه می‌رسند که: در ابعاد حقوقی و وظیفه‌ای: حقوق و وظایف: سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، مدنی، الکترونیکی و قانونی، اخلاقی و دینی و در بعد ارزشی: ارزش‌های انسانی و اخلاقی، دینی و اجتماعی در فرهنگ شهروندی دارای جامعیت است.

فاتحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ در پژوهشی با عنوان "تحلیل مبانی تربیت شهروندی از منظر آموزه‌های قرآن کریم" به این نتیجه می‌رسند که توحیدمحوری، کرامت ذاتی انسان، مسئولیت‌پذیری، از خودگذشتگی و ایثار، همدلی و وحدت، خودآگاهی، مدارا یا تساهل و تسامح، امر به معروف و نهی از منکر، خوش‌خلقی، دوری از منکرات اخلاقی، رعایت سجایای اخلاقی، جانب‌داری از حق و ترویج حق‌طلبی، صدق، وفای به عهد، صلح‌طلبی و پرهیز از جنگ و آشوب، پرهیز از سخن ناحق، وحدت و همدلی، امانت‌داری، تعاون و همکاری پرداخته‌اند.

صالحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ در پژوهشی با عنوان "ارائه الگویی برای تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی بر اساس رهیافت‌هایی از رساله الحقوق امام سجاد" به: خدامحوری، رعایت حقوق بشر، امنیت اجتماعی، کسب مال حلال، احترام به عقاید دیگران و خضوع در برابر مردم، احترام به ارزش‌ها و سنت‌ها، عدالت و برابری افراد، آزادی افراد در بیان عقاید، رعایت تسامح و تساهل، حق شرکت در مسائل جاری جامعه، مسئولیت در برابر محیط‌زیست، قانون‌پذیری، مسئولیت‌پذیری در برابر اقدام‌ها، مشارکت در امور جامعه، تفکر منطقی و انتقادپذیری، تحمل و سعه صدر اشاره می‌کنند.

محمدی و همکاران (۱۳۹۶)؛ در پژوهشی با عنوان "تحلیل مفهومی مراحل و ابعاد تربیت شهروندی" مهم‌ترین پیامدهای توجه به ابعاد شناختی-نگرشی، انگیزشی عاطفی و همچنین رفتاری-عملی را در: پرستش و عبادت خداوند یگانه؛ دستیابی به حیات طیبه؛ نیل به مقام عبودیت و قرب؛ پرورش روحیه اعتدال؛ تربیت انسان عاقل و عالم؛ مسئولیت می‌دانند.

کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ در پژوهشی با عنوان "مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی ایرانی" نتیجه: ارزشمندی، هدفمندی، روشمندی، نوع‌دوستی، مردم‌سالاری دینی، شایسته‌سالاری، جستجوگری، استقلال فردی، کفایت، سلامت، وطن‌دوستی و اعتدال را نشان دادند.

سبحانی نژاد و همکاران (۱۳۹۲)؛ در پژوهشی تحت عنوان "بررسی تربیت مدنی از دیدگاه امام علی (ع) با تأکید بر نهج‌البلاغه" عوامل مطرح در قالب چهار محور: تحکیم ایمان و عقیده، ترویج اخلاقیات در جامعه، عدالت و حقوق شهروندی را در تربیت مدنی نشان داده‌اند.

حیدری و همکاران (۱۳۹۲)؛ در پژوهشی با عنوان "اصول تربیت مبتنی بر مبانی ارزشی تربیت شهروندی از منظر اسلام"، به این نتیجه رسیده‌اند که: توحیدمحوری، عدالت محوری، آزادی، عقلانیت، احترام به کرامت انسان، تعاون و برادری و شور و مشورت اصول تربیت شهروندی است.

پور طهماسبی و تاجور (۱۳۹۰)؛ در "حقوق و تربیت شهروندی در نهج‌البلاغه" در نتایج خود، مؤلفه‌های: توطن و تعلق، کرامت، اخوت، حریت، مشارکت، حق و تکلیف، جهان‌وطنی، عدالت اجتماعی، آزادی، و حقوق انسان‌ها، قانون‌گرایی، عدالت و برابری، تقسیم کار، وجود کارگزاران لایق و دانشمند و امکان انتقاد را نشان داده‌اند.

اخگر و خلیلی (۱۳۸۵)؛ در پژوهش "مؤلفه‌های تربیت شهروندی از منظر قرآن و سنت" در نتایج خود، مؤلفه‌های: دانایی محوری، احساس برابری، آزادی بیان و اندیشه، تفکر انتقادی، حقوق بشر، شور و مشورت، احساس تعهد، وطن‌دوستی، نوع‌دوستی، مسؤولیت‌پذیری، عزت و اعتماد به نفس و حسن ظن، اطاعت از قانون، مشارکت سیاسی، مشارکت اقتصادی، تحمل و سعه صدر، امانت‌داری، احترام و حفظ کرامت انسانی را نتیجه‌گیری می‌کنند.

بخت هینا و همکاران (۲۰۱۱)؛ در پژوهشی با عنوان: " بررسی وضعیت آموزش شهروندی: مطالعه موردی از پاکستان" مؤلفه‌های: شناسایی حقوق و مسئولیت، معنای شهروندی، توجه به ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی و تقویت مهارت‌های مهم ذهنی، اجتماعی و سیاسی مورد توجه قرار گرفته است.

افتخار احمد (۲۰۰۴)؛ در پژوهشی با عنوان: " اسلام، دموکراسی و تربیت شهروندی: بررسی برنامه درسی مطالعات اجتماعی در کشور پاکستان " نتیجه می‌گیرد که: آموزش شهروندی روشی برای دستیابی به وحدت مدنی در بین افراد است و هدف آن ایجاد شهروندانی است که اولاً وفادار به یک حکومت دینی بوده و در ثانی، مردم‌سالار، مدارا، دلسوز و صلح‌دوست باشند؛ از آنجایی که تربیت شهروندی با تنوع و تفاوت افراد معنا پیدا می‌کند و در اصل به ملت‌سازی مربوط است لذا لازم است تا شهروندانی که دانش، ارزش‌ها، نگرش و مهارت‌های مشارکت و روحیه وحدت مدنی لازم را دارند تربیت یافته تا بتوانند در هماهنگی با یکدیگر زندگی کنند.

سوالات پژوهش

- ۱- شاخص‌های تشکیل‌دهنده تربیت شهروند اسلامی بر اساس مبانی نظری و تجربی اسلامی کدام‌اند؟
- ۲- ابعاد و اصول تربیت شهروند اسلامی بر اساس مبانی نظری و تجربی اسلامی کدام‌اند؟
- ۳- الگوی نهایی تربیت شهروند اسلامی بر اساس مبانی نظری و تجربی اسلامی پژوهش چگونه است؟

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از نظر هدف کاربردی- توسعه‌ای است زیرا در پی تدوین و گسترش الگویی کاربردی برای آموزش تربیت شهروندی است از نظر روش‌شناسی از روش پژوهش فراترکیب یا سنتزپژوهشی استفاده شده است. سنتزپژوهی که گاهی معادل فراتحلیل کیفی به کار می‌رود، ترکیب مشخصه‌های خاص مجموعه ادبیات تحقیق است. هدف سنتزپژوهی این است که تحقیقات تجربی را به‌منظور خلق تعمیم‌ها، ترکیب کند. تعمیم‌هایی که در آن، حدود مرزهای

تعمیم نیز مشخص می‌شود (آقامحمدی، ۱۳۹۶: ۴۴). جامعه آماری شامل تمامی منابع پژوهشی کیفی مرتبط به مسئله تربیت شهروند اسلامی است که بر اساس منابع اسلامی بدان پرداخته‌اند و برای انتخاب نمونه از روش نمونه‌گیری هدفمند استفاده گردید. و برای تحلیل اطلاعات از روش تحلیل محتوای نتایج پژوهش‌های کیفی استفاده گردید. روش اجرای پژوهش به صورت سنتزپژوهشی بود و آنچه در این پژوهش مدنظر است ارائه نمونه‌ای از سنتزپژوهی نظام‌مند یافته‌های پژوهش‌های داخلی و خارجی در حوزه تربیت شهروندی به صورت کمی، کیفی و ترکیبی است. مراحل انجام سنتزپژوهی پژوهش حاضر مبتنی بر سه مرحله به شرح ذیل است:

مرحله اول: جغرافیای پژوهش و تعیین پژوهش‌هایی که مقرر است از یافته‌های آنان استفاده گردد. به عبارتی در این مرحله اسنادی موردبررسی قرار گرفته‌اند که غالباً در مجلات علمی معتبر مورد داوری قرار گرفته و مرتبط با سؤالات پژوهش باشند. از جستجوی اولیه تعداد ۱۱۰ متن پایان‌نامه و مقاله در حوزه تربیت شهروندی و تربیت شهروندی اسلامی از پایگاه‌های مختلف اطلاعات از جمله مگیران^۱، پرتال جامع علوم انسانی^۲، پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی^۳، دانشنامه موضوعی قرآن^۴، نورمگز^۵، سیویلیکا^۶، ایرانداک^۷، با کلیدواژه‌های "تربیت شهروندی و تربیت شهروندی اسلامی" به دست آمد. مرحله دوم: نقد و بررسی نظام‌مند و تحلیل محتوای مدارک و اسناد انتخابی بود. در این مرحله چکیده اسناد و مدارک موردبررسی قرار گرفت و تعداد ۶۱ پژوهش مرتبط با هدف تحقیق به صورت هدفمند انتخاب گردید. دلیل انتخاب پژوهش‌های هدفمند این است که پژوهشگر آثاری را انتخاب می‌کند که کاملاً با نوع هدف و سؤالات پژوهش مرتبط باشند و مرحله سوم: خلق چیزی جدید از عناصر جدا از هم است، در این

۱. www.magiran.com

۲. www.ensani.ir

۳. www.sid.ir

۴. www.maarefquran.org

۵. www.noormags.ir

۶. www.civilica.com

۷. www.irandoc.ac.ir

مرحله بخش یافته‌ها، روش‌ها و ابزارهای پژوهش به صورت یکجا مورد بازخوانی و بررسی قرار گرفت که نتایج آن در ادامه از نظر خواهد گذشت.

یافته‌های پژوهش

سؤال اول: شاخص‌های تربیت شهروند بر اساس مبانی نظری و تجربی اسلامی کدام‌اند؟
برای پاسخ به این پرسش تعداد ۶۱ اثر به صورت هدفمند و در طی دو دهه اخیر مورد بررسی قرار گرفت که نتایج آن در جدول شماره ۱ و ۲ نشان داده شده است:

جدول ۱. شاخص‌های تربیت شهروند

شاخص‌های مورد تأکید در پژوهش‌های تربیت شهروندی اسلامی	رویکرد روش‌شناختی	پژوهشگر(ان)
مردم‌سالاری دینی، ارزشمندی، هدفمندی، روشمندی، کفایت، نوع‌دوستی، شایسته‌سالاری، جستجوگری، استقلال فردی، سلامت، وطن‌دوستی و اعتدال	ترکیبی: تحلیل اسنادی و پیمایشی دلفی	کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)
مشارکت اجتماعی، به‌روز بودن، توانایی و افزایش دانش و مهارت، جهانی‌اندیشیدن، درک تاریخ و ارزش‌ها و هویت ملی، آگاهی نسبت به فرایندهای دولت و زندگی سیاسی متمرکز	ترکیبی: مصاحبه‌ای ساختاریافته و پرسش‌نامه	یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)
اعتقاد به ماهیت قدسی بودن عالم طبیعت و نگاه توأمان ایزاری و معنوی به طبیعت، احساس مسئولیت نسبت به حفظ نظام احسن طبیعت، تأکید بر انفاق و احسان قبول اختلافات و تکثرات دینی، حرمت نهادن به استدلال‌های عقلی منطقی انسان، پرهیز از تنگ‌نظری و انحصار، تحجرزدایی، توجه به عدالت اجتماعی مبتنی بر حق‌گرایی، تعاون، دعوت برای احیای توحید، شهرت به نیکی	کیفی: تحلیل محتوا (پایان‌نامه مقطع دکترا)	محمد شریف طاهرپور (۱۳۹۴)
دانایی محوری، آزادی بیان و اندیشه، تفکر انتقادی، رعایت حقوق بشر، شور و مشورت، احساس تعهد، وطن‌دوستی، نوع‌دوستی، مسئولیت‌پذیری، عزت و اعتماد به نفس و حسن ظن، اطاعت از قانون، مشارکت سیاسی، مشارکت اقتصادی، تحمل و سعه‌صدر، امانت‌داری، احترام و حفظ کرامت انسانی، جهان‌وطنی، عدالت اجتماعی، عدالت و برابری افراد جامعه نسبت به یکدیگر و قانون، تقسیم کار، انتخاب کارگزاران لایق و دانشمند	کیفی: تحلیل محتوا	اخگر و خلیلی (۱۳۹۵)

جدول ۱. شاخص‌های تربیت شهروند

شاخص‌های مورد تأکید در پژوهش‌های تربیت شهروندی اسلامی	رویکرد روش‌شناختی	پژوهشگر(ان)
توحیدمحوری، عدالت محوری، آزادی، عقلانیت، احترام به کرامت انسان، تعاون و برادری و شور و مشورت، قانون‌مداری، خودشناسی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی	کیفی: تحلیلی - استنتاجی	حیدری و همکاران (۱۳۹۲)
صداقت، محبت، بخشش، خودکنترلی، انصاف، خوش‌رویی، عدالت، نیکوکاری، صبر، دیگرخواهی، احترام، امانت‌داری، تعادل رفتاری، ادب، رازداری، رعایت حقوق سایرین، معاشرت، عیب‌پوشی، وفاداری، نقدپذیری، تأمین امنیت، شجاعت، احترام به آزادی، دوراندیشی، تأمین صلح و آرامش، سعی و تلاش، استقامت و پایداری، هدف‌مداری، وقت‌شناسی، همکاری، مسئولیت‌پذیری، مشارکت، رفاه و آسایش، نظم، برنامه‌ریزی، قانون‌مداری	کمی: از نوع توصیفی و کیفی	قاسم پور خوشرویی و همکاران (۱۳۹۴)
مشارکت فعال اجتماعی، برخورد منطقی و سنجیده جهت حل‌وفصل مشکلات، همکاری با دیگران، درک و تفاهم تفاوت‌های فرهنگی، توانایی داشتن تفکر انتقادی، درک هنجارهای فرهنگی و دفاع از حقوق بشر، توانایی نظم‌پذیری	کیفی: توصیفی - تحلیلی	دلچ‌پوش (۱۳۹۴)
احترام به دیگران و خضوع در برابر مردم، عدالت و برابری افراد، آزادی در ابراز عقاید و نوع شغل، صلح‌طلبی، تسامح و تساهل برای ایجاد وحدت، بی‌گیری مسائل اجتماعی سیاسی و فرهنگی، اطاعت از قانون، تفکر منطقی و انتقادپذیری، مشارکت، پرداخت مالیات، تحمل و سعه‌صدر	کیفی: فیش‌برداری کتابخانه‌ای	پور طهماسبی و تاجور (۱۳۹۰)
احترام به حق انتخاب دیگران، نظارت بر حکومت و انتقاد از آن، خیرخواهی، مشورت، مردم‌گرایی و مهربانی با مردم، وفاداری به بیعت، اطاعت از قوانین و دستورات حکومت، اجابت دعوت حاکم، پرداخت مالیات، شرح‌صدر	کیفی: واریسی منبع	حیدری (۱۳۹۷)
پرستش خداوند یگانه، نیل به مقام عبودیت و قرب، پرورش روحیه اعتدال، تربیت عقلانی، مسئولیت‌پذیری	کیفی: توصیفی - تفسیری	محمدی و همکاران (۱۳۹۶)
نهادینه‌سازی تفکر انتقادی، توسعه تعاملات اجتماعی، آزادی در انتخاب، مسئولیت‌پذیری، ایجاد حرمت نفس، احترام به خویشان و القاء توانایی‌های خود به دیگران، داشتن روحیه مشارکت	کیفی: توصیفی - تفسیری (تحلیل محتوا)	شرفی و طاهر پور (۱۳۸۷)
برقراری رابطه صحیح با مردم و خدا و خویشان، احسان،	کیفی: فیش‌برداری	ملاسلمانی (۱۳۸۹)

جدول ۱. شاخص‌های تربیت شهروند

شاخص‌های مورد تأکید در پژوهش‌های تربیت شهروندی اسلامی	رویکرد روش‌شناختی	پژوهشگر(ان)
شرافت، غفلت‌گریزی، پرهیز از ضعف، کمال‌جویی، اندیشه‌ورزی، پرهیز از گوشه‌گیری، غیبت و بدگویی و بدگمانی، الگوگیری از برجستگان، اعاده حقوق افراد، عدالت‌جویی، خلق نیکو، سپاسگزاری کردن	کتابخانه‌ای، تحلیل محتوای مضمونی	
پرورش مهارت‌های: سازگار با جهان، تفکر انتقادی و تصمیم‌گیری خلاقانه، مشارکت فعال در جامعه، مسئولیت‌پذیری اخلاقی و اجتماعی، تسلط بر رایانه و اینترنت و زبان بین‌المللی، خودهدایتی در فضای مجازی.	کیفی: فیش‌برداری کتابخانه‌ای، تحلیل محتوای مضمونی	قائدی (۱۳۸۵)
خودشناسی، تسامح و مدارا، ترجیح مصالح جمعی بر منافع فردی، همدلی، سعه‌صدر، اعتماد به نفس، پرسشگری، احسان و رأفت، ساده زیستی، عفو و گذشت، توانایی اقرار به اشتباهات، احترام به پیمان‌ها، خود نظم دهی، حفظ محیط‌زیست، قانون‌مداری، مسئولیت‌پذیری، رعایت حقوق دیگران، توانایی برقراری ارتباط با دیگران، استفاده معقول از امکانات شهری، پذیرش نقد دیگران، مهارت ارزیابی معقول از دیگران، پرهیز از مجادله، رعایت آداب معاشرت، قدرت حل تعارض در مواجهه با دیگران، توانایی اظهار نظر اجتماعی، تقویت روحیه‌ی مشارکت‌پذیری، شناخت مقتضیات زندگی شهری، استفاده صحیح از اوقات فراغت، رعایت قوانین	کمی: توصیفی - پیمایشی	شاه طلبی و همکاران (۱۳۸۹)
دانایی محوری، وطن‌دوستی، قانون‌مداری، مسئولیت‌پذیری و تعهد، مشارکت، انتقادگری و انتقادپذیری	کمی: توصیفی - پیمایشی	فتحی و اجارگاه و واحدچوکده (۱۳۸۵)
خودآگاهی - مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی و زیست‌محیطی - حل مسئله - ارزیابی نقادانه مسائل، داشتن روحیه عدالت‌خواهی - قدرشناسی نسبت به میراث فرهنگی کشور خود و سایر کشورها، پذیرش تنوع و تکثر،	کیفی: تحلیل محتوای	جمالی تازه کند و همکاران (۱۳۹۲)
آشنایی با نظام انتخاباتی، قانون اساسی و کارکرد دستگاه‌های آن، توجه به محیط‌زیست، آشنایی با سازمان ملل و سایر سازمان‌های منطقه‌ای و جهانی، کسب مهارت مربوط به همدلی، رعایت بهداشت فردی و عمومی، خودآگاهی، توانایی انتخاب و تصمیم‌گیری، برنامه‌ریزی، مسئولیت‌پذیری، حل مسئله، استفاده درست از امکانات شهری، مهارت مربوط به برقراری ارتباط، ارزیابی نقادانه مسائل، توانایی گفتگو و دیالوگ، انتقادگری و	کیفی: تحلیل محتوا	باباخانی و صالحی (۱۳۹۹)

جدول ۱. شاخص‌های تربیت شهروند

شاخص‌های مورد تأکید در پژوهش‌های تربیت شهروندی اسلامی	رویکرد روش‌شناختی	پژوهشگر(ان)
انتقادپذیری، احترام به حقوق دیگران، پذیرش تنوع و تکرار، احترام به فرهنگ و هویت، تعاون و همکاری، علاقه‌مندی به صلح و پیشرفت جهانی، روحیه عدالت‌خواهی، حس وطن‌پرستی، اهمیت دادن به میراث فرهنگی		
ارتباط با خدا، تقوا، داشتن عزت‌نفس، مسئولیت‌پذیری، دوراندیشی، عفو و گذشت، مشورت، احترام به حقوق دیگران، انصاف، آراستگی، رعایت آداب معاشرت، احترام به موجودات زنده، رابطه صحیح با مردم	کیفی: فهرست و ارسای تحلیل اسنادی	صاحب‌ساله (۱۳۹۱)
عبودیت خدا، توکل به خدا، آخرت‌گرایی، دین‌مداری، پرهیز از فریب و نبرنگ در روابط با دیگران، ترسیم هدف از راه درست، جهاد با نفس، انجام دادن فرایض دینی، پرهیز از خودپسندی، پرهیز از ستم، نهی از دروغ‌گویی، داشتن صبر و تحمل، پرهیز از لجباجت، دوری از کینه‌جویی، دوری از افراد عیب‌جو و سخن‌چین، وفای به عهد، رازداری، قانونمندی، مساوات، نهی رانت‌خواری، ایمان به شایسته‌سالاری، حفظ شأن و جایگاه انسانی	کیفی: فهرست و ارسای تحلیل اسنادی	سبحانی نژاد و همکاران (۱۳۹۲)

جدول ۱. شاخص‌های تربیت شهروند

شاخص‌های مورد تأکید در پژوهش‌های تربیت شهروندی اسلامی	رویکرد روش‌شناختی	پژوهشگر(ان)
فعالیت اجتماعی در سطح تولید، حفظ امنیت و بهداشت و وقوف به نقش خود افراد در آن، درک و شناخت واقعی نسبت به فرایند تصمیم‌گیری در مشارکت اجتماعی. کاربردی کردن فرایند پژوهش و تحقیق، مهارت نقشه‌خوانی، کسب مهارت‌های فناوری اطلاعات و ارتباطات (فاوا)، عشق به سرزمین، میراث فرهنگی و نگرش مثبت به کشور، احترام به مردم‌سالاری یا دموکراسی - اتکا به خود و استقلال فردی، دارا بودن اراده و ابتکار قوی، حرمت‌گذار و حق‌شناس، احترام و ارج نهادن به مشارکت در حل‌وفصل امور، تسلط بر نفس و مسئول عمل خود بودن، مهیا ساختن خانه برای خانواده برای آسایش و آرامش و تعلیم و تربیت، مهمان‌نوازی و معاشرت سالم، کارطلب، تعهد به کار و کارگزار، دارا بودن روحیه خدمت به جامعه با نیت مددکاری برای بهزیستی اجتماعی، احترام به ارزش‌های اخلاقی اجتماعی، توجه به فعالیت‌های فرهنگی و تولیدی جامعه با نگاهی آینده‌نگرانه، عشق به وطن، احترام به میراث فرهنگی و نمادهای ملی و جهانی	کیفی: تحلیل و تطبیق اسناد	آفازاده (۱۳۸۵)
مشارکت اجتماعی، امانت‌دار، مسئولیت‌پذیر، داشتن تعهد دینی و سازمانی، هنجارپذیری اجتماعی، منتقد	ترکیبی: توصیفی - تحلیلی	کمالپورخوب و همکاران (۱۳۹۹)
دین‌داری، ایمان به وحدانیت خدا، ارزش به زیست‌بوم، احترام به میراث کهن، ایمان به حاکمیت حق، ایمان به کرامت انسانی	کیفی: بررسی الگوها	فرمهبینی فراهانی (۱۳۹۵)
آشنایی با حقوق و وظایف خود، دانایی محوری، وطن‌دوستی، قانون‌مداری، مسئولیت‌پذیری و تعهد، مشارکت، انتقادگری و انتقادپذیری.	کیفی: مروری کتابخانه‌ای	قیصی زاده (۱۳۹۶)
تعبیر و تفسیر ارزش‌ها، داشتن حس قدرشناسی و تقدیر نسبت به میراث فرهنگی، تقویت هویت ملی، ارتقاء مسئولیت‌پذیری شخصی، افزایش آگاهی از قوانین و مقررات اجتماعی، دستیابی به شخصیت منطقی مستقل، پرهیز از	کیفی: مروری کتابخانه‌ای	فتحی واجارگاه (۱۳۸۱)

جدول ۱. شاخص‌های تربیت شهروند

شاخص‌های مورد تأکید در پژوهش‌های تربیت شهروندی اسلامی	رویکرد روش‌شناختی	پژوهشگر(ان)
بدرفتاری با محیط‌زیست، صلح‌گرا و صلح‌جو، تقویت غرور ملی در سطح جامعه، توجه به جایگاه خانواده، ایمان به عدالت و برابری، کمک به رشد و توسعه اقتصادی، احترام به تساوی زنان و مردان، داشتن بردباری، صبر و تحمل، پذیرش قانون و قانون‌مداری		
مشارکت، وحدت، صلح، مشورت، تعاون، جماعت، قانون‌مندی، شریعت‌مداری، عقل‌گرایی، پاکیزگی، حفظ محیط‌زیست، شادی و شادابی و طراوت، غیرت، کار و تلاش، اعتماد به نفس، وظیفه‌شناسی، همت، شجاعت، عزت و کرامت نفس، آزادی، حرمت، امامت، رهبری، مدیریت، ایمان به خدا و تقرب، تقوا، حیات طیبه، سعادت، آخرت‌گرایی، زبان و خط فارسی، وفاق و عرق ملی، حفظ میراث ملی، شرافت، احترام به هم‌نوع (والدین و...)، امانت‌داری، مسئولیت‌پذیری، وفای به عهد، عفو و گذشت، خیرخواهی، محبت به دوستان، مدارا، حقیقت، عدالت، علم، اخلاق و فضیلت، تفکر، تعقل و تدبیر، تربیت، تجربه و آزمایش، قناعت و صرفه‌جویی، توکل بر خدا، میانه‌روی، بردباری، دوراندیشی	ترکیبی: پرسشنامه محقق ساخته	کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)
دانش و آگاهی از نحوه کسب اطلاعات، آگاهی از ساختار سیاسی دولت و عملکرد آن، درک، رویدادها و تحولات سیاسی، اجتماعی جامعه خود و جهان، آگاهی از قوانین و مقررات اجتماعی، آگاهی از حقوق شخصی و بین‌المللی، پاس داشتن زبان فارسی، وفاداری و تلاش برای حفظ امنیت ملی، شناخت اقوام و اقلیت‌های دینی، شناخت و احترام به نمادهای ملی (پرچم، شخصیت‌های تاریخی و ملی، سرود رسمی کشور)، مشارکت با دیگران در کارها و امور مختلف، همکاری، واکنش صحیح رفتاری، توانایی ابراز نظر، رعایت آداب اجتماعی، احترام گذاشتن به حقوق دیگران، توجه به نقطه نظرات و دیدگاه‌های دیگران، تحمل آرای مخالف،	ترکیبی: پرسشنامه محقق ساخته	عزیزی و همکاران (۱۳۹۳)

جدول ۱. شاخص های تربیت شهروند

شاخص های مورد تأکید در پژوهش های تربیت شهروندی اسلامی	رویکرد روش شناختی	پژوهشگر(ان)
داشتن تعهد و مسئولیت نسبت به اعضای جامعه، تمایل به برقراری ارتباط مؤثر، رعایت قوانین اجتماعی، امانت داری، راستگویی و صداقت		
دین مداری، حضور فرد در اجتماع فاضله دینی، حفظ وحدت، حفظ امت و شهر، محبت و عدالت، قانون مداری، دانایی محوری و پیشرفت، احترام به دیگران و آرای آنان، احترام به قانون و حکمت، تمایل به آزادی، عدالت. مشارکت و تعاون با هم نوع. توانایی انجام گفتگوی مؤثر با دیگران، همبستگی اجتماعی، شرکت در تصمیم گیری های گروهی و اجتماعی	کیفی: کدگذاری	حمید شریفیان (۱۳۸۹)
خدا محور، رعایت حقوق بشر، امنیت اجتماعی، کسب مال حلال، احترام به عقاید دیگران و خضوع در برابر مردم، احترام به ارزش ها و سنت ها، عدالت و برابری افراد، آزادی افراد در بیان عقاید، رعایت تسامح و تساهل، حق شرکت در مسائل جاری جامعه، مسئولیت در برابر محیط زیست، قانون پذیری، مسئولیت پذیری در برابر تن، مشارکت در امور جامعه، تفکر منطقی و انتقاد پذیری، تحمل و سعه صدر	کیفی: مرور کتابخانه ای	صالحی و همکاران (۱۳۹۸)
دانش عمومی و تخصصی، دانایی محوری، استقلال ذهنی، تفکر و تدبر و تعمق، برنامه ریزی، پرسش و پاسخ و مشارکت در بحث، توسعه علمی، ترویج دانش، توانایی محاسبات، توانایی گفتگو، سواد رسانهای، شناخت محیط اطراف و هدف داری، احترام به قانون و مقررات، عدالت خواهی و آزادی خواهی، توجه به فرهنگی ملی، پذیرش تنوع و تکثر تفکرات، مسئولیت پذیری، صداقت، شجاعت و جسارت، ادب و نزاکت، بخشش، انصاف داشتن، دیگر خواهی، عیب پوشی، صلح طلبی، دور اندیشی، وفاداری، امنیت خواهی، خوش خلقی و خوش رویی، صمیمی بودن و داشتن مهارت همدلی، مشارکت در امور، خودکنترلی، صبر کردن، امانت داری، تعادل رفتاری، رازداری، تلاشگری، وقت شناسی، همکاری کردن.	کیفی: مصاحبه نیمه ساختاریافته پرسشنامه تحلیل اسنادی	جهان و همکاران (۱۳۹۷)

جدول ۱. شاخص‌های تربیت شهروند

شاخص‌های مورد تأکید در پژوهش‌های تربیت شهروندی اسلامی	رویکرد روش‌شناختی	پژوهشگر(ان)
رفاه و آسایش، منظم بودن، کار گروهی، استقلال مالی، اشتغال، برقراری ارتباط، حل مساله، رعایت اصول بهداشتی، مهارت تصمیم‌گیری و معاشرت با دیگران		
توجه به معادلات اجتماعی و برابری انسان‌ها، حفظ محیط‌زیست، کسب فاوا، کسب مهارت‌های مختلف زندگی عصر کنونی، آینده‌نگری در باب مسائل مختلف در شناسایی علل و عوامل آن‌ها و آگاهی از راه حل رضایت‌بخش آن‌ها در سطح ملی و بین‌المللی، آموزش تکثیرگرایی، مشارکت جویی، حفظ محیط‌زیست	کیفی: توصیفی-تحلیلی (اسنادی)	تمجیدتاش و مجلل چوبقلو (۱۳۹۳)
توحیدمحوری، عدل، احسان و اخوت، احترام به کرامت ذاتی انسان، خودآگاهی، خردورزی و عبودیت، پایمال نکردن حقوق مردم (حق الناس) و احترام به حقوق شهروندان، احساس مسئولیت نسبت به هم‌نوعان و کمک‌رسانی به آنان به هنگام بروز بلاهای طبیعی و غیرطبیعی؛ رعایت اخلاق اسلامی در تعاملات اجتماعی؛ داشتن حسن خلق و گشاده‌رویی، تواضع و فروتنی، حلم و بردباری و مدارا کردن با مردم و شهروندان؛ احساس مسئولیت و تعهد؛ یاری رساندن و کمک به دیگران	کیفی: مروری کتابخانه‌ای	فاتحی و همکاران (۱۳۹۸)
مهرورزی، وحدت‌گرایی، جویای خودآگاهی، اخلاق مداری، ایجاد روحیه از خود گذشتگی میان شهروندان، ایجاد روحیه همدلی در میان شهروندان، توجه به جایگاه مؤثر مدارا یا تساهل در میان شهروندان، توجه به نقش و جایگاه اعتدال‌طلبی در میان شهروندان.	کیفی: مروری کتابخانه‌ای	میر و شمشیری (۱۳۹۴)
توجه به کرامت انسانی و احترام به حقوق بشر، قانون‌مداری، تفکر انتقادی، مسئولیت‌پذیری،	کیفی: مروری کتابخانه‌ای	پروار و همکاران (۱۳۹۴)
مشارکت اجتماعی، رفتار بر اساس اصول اخلاقی و مذهبی مطلوب، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، به روز بودن، توجه به مهارت‌های فکری انتقادی و تصمیم‌سازی خلاقانه، نگرش دموکراتیک، ارزیابی از میزان دانش، آگاهی از نحوه سرمایه‌گذاری و فعالیت در اقتصاد نوین. سواد فناورانه، داشتن سواد اخلاقی، پذیرش قرآن کریم و احکام آن، ایمان به خدای یکتا	ترکیبی: مصاحبه نیمه ساختار یافته و پرسشنامه محقق ساخته	یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)

جدول ۱. شاخص‌های تربیت شهروند

شاخص‌های مورد تأکید در پژوهش‌های تربیت شهروندی اسلامی	رویکرد روش‌شناختی	پژوهشگر(ان)
و اطاعت از او در تمام امور، میانه روی و اعتدال، پرهیزکار، دارا بودن وحدت شخصیت، ایثار و گذشت، رازداری، عفت و حیاءانصاف، خویشتنداری، حفظ محیط زیست (حفظ زیست بوم شهری، آشنایی با روشهای دفع مواد زائد و بازیافت مواد، یادگیری عاداتها و گرایشهای حفظ پاکیزگی و سلامت محیط شهری، احترام به زیست بوم طبیعی حیات وحش و تلاش برای حفظ و صیانت از آن، آگاهی از انواع بیماریهای دامی مشترک با انسان و نحوه مبارزه با آن، رعایت حقوق حیوانات و حیاتوحش و آگاهی از اکوسیستمهای محلی و جهانی و عوامل و آثار نابودی آنها)		
مشارکت فعال، همدلی، تفکر انتقادی، داشتن روابط مؤثر، احساس مسئولیت داشتن، داشتن مهارت حل مساله	کیفی: پرسشنامه ای و آزمون	قلناش و همکاران (۱۳۹۲)
شجاعت، عفت، عدالت، و خدایپرستی، فضیلت و عدالت، اخلاق و سیاست، تعقل و تدبیر، کاوش و اکتشاف، تربیت، شایستگی، قناعت، و سعادت، شایسته سالاری و قانون مداری، خردمندی و حقانیت و عدالت.	کیفی: تحلیلی منابع	حبیبی و صمدی کافی (۱۳۹۷)
دانش، توانش و نگرش به مقررات و قوانین، قانون‌مداری (آگاهی به قوانین و مقررات و تعهد به آن)	کمی: پرسشنامه محقق ساخته	موسوی و همکاران (۱۳۹۳)
روش و رویکرد علمی در برخورد با پدیده ها، محیط‌زیست، تفکر انتقادی، خلاقیت و نوآوری، شناخت رفتارهای نژادپرستانه و کلیشه ای، آشنایی با رسانه های جمعی و نقش آنها، آشنایی با تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات، مهارت تفکر انتقادی، دانش، نگرش و توانایی هایی در رابطه با، به چالش کشیدن نابرابری و تبعیض ها و شکل گیری روحیه تعامل فعال، ارتقای مهارت‌های تصمیم گیری، شناسایی مسائل و مشکلات جامعه، کسب دانش پیرامون زبان و فرهنگ و اجتماع خود، شناخت ارزش های خود، تبدیل شدن به انسان متفکر و نقاد	کیفی: تحلیل محتوا	قلناش و همکاران (۱۳۹۱)
توصیه به خودآگاهی، بصیرت و یادگیری مهارت های زندگی، توسعه عقلانیت و آگاهی فرد از موقعیت در عالم هستی، مقابله با استرس، خودآگاهی، تصمیم گیری، همدلی، ارتباط	کیفی: تحلیل محتوای مضمونی	بهمنی (۱۳۹۶)

جدول ۱. شاخص‌های تربیت شهروند

شاخص‌های مورد تأکید در پژوهش‌های تربیت شهروندی اسلامی	رویکرد روش‌شناختی	پژوهشگر(ان)
مؤثر، آداب در روابط بین فردی، حل مساله، تفکر انتقادی و خلاق، داشتن ایمان، شناخت، صبر		
توجه به تفاوت‌های فردی افراد، آماده کردن شهروندان برای یادگیری دانش، نگرش و مهارت‌هایی به جهت حضور مؤثر در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی برای زندگی در دنیای جهانشمول، توانایی انجام کار جمعی و مشارکت، توجه به حفظ سلامت و بهداشت، حل اختلافات به روش مسالمت‌آمیز، توانایی نقد و تحلیل منطقی مسائل، داشتن اعتماد بنفس، تحمل عقاید مخالف و قبول کثرت‌ها، استفاده از فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات، ایجاد شخصیت متفکر، منتقد، مستقل، آزاد اندیش	کمی: پرسشنامه محقق ساخته	روزبه و همکاران (۱۳۹۹)
ایمان و احترام به کرامت ذاتی انسان، آزادی بیان، امر بمعروف و نهی از منکر، آزادی عقیده و نفی اکراه در دین، برابری و عدالت	کیفی: تحلیل محتوا	خزائی و مرادخانی (۱۳۹۴)
احترام به حقوق شهروندی، مشارکت و فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، استدلال و عقلانیت، مدارا و تسامح، گفتگو و نقد، ارزیابی، توجه به کثرت‌گرایی	کیفی: کشف مفاهیم و بررسی معانی	صفایی مقدم و همکاران (۱۳۸۷)
پرهیز از افراط و تفریط، ملایمت و مصالحه در جامعه، مردم‌داری، حسن خلق، احترام به حقوق سایرین، تقوا، راست‌گویی، حفظ حرمت خویشاوندان، مدارا، حفظ تعادل خانواده و اجتماع، روابط اجتماعی، اخلاق اجتماعی، نفی تعصبات قومی، حفظ تعادل در تعاملات اجتماعی، تشخیص اجتماعی، جدیت در رعایت حقوق سایرین، اشاعه تعلیم و تربیت، تقوا پیشگی، پشتیبانی از حق، متعهد بودن، امانت‌داری، صیانت از بیت‌المال، ساده‌زیستی، شایسته‌گزینی، رعایت انصاف، تکریم رعایا، عدالت و تساهل، آموزش حقوق الهی، والدین، اولاد، دوستان، همسایه، خویشاوندان، رعایا، حاکم، مردمان، حق پیشگی و تقوا پیشگی، حق جویی، حق بینی، حق‌گویی، عدالت پیشگی در سایه خرد ورزی و عقلانیت، مسئولیت‌پذیری، توسعه حق‌مداری	کیفی: استراتژی نظریه‌برخواسسته از داده	پورعزت و همکاران (۱۳۹۷)

جدول ۱. شاخص‌های تربیت شهروند

شاخص‌های مورد تأکید در پژوهش‌های تربیت شهروندی اسلامی	رویکرد روش‌شناختی	پژوهشگر(ان)
یادگیری آموزه‌های قرآنی و اسلامی، شناخت وحدت مدنی، داشتن تحمل و صبر، توانایی انجام عمل مؤثر و فعال، قبول کثرت‌ها و تفاوت‌ها، وفادار به حکومت دینی، مدارا، دلسوزی، صلح‌دوستی، وفاداری به دولت و کشور	کیفی: مروری کتابخانه‌ای	افتخار احمد (۲۰۰۴)
اسلامیت، توجه به کثرت‌ها	کیفی: مروری کتابخانه‌ای	Tan(2007)
آگاهی از حقوق: کرامت انسانی، حیات، آزادی، مساوات و برابری، امنیت، دادخواهی، آموزش و پرورش، اشتغال و مالکیت، آزادی عقیده و بیان، تأمین اجتماعی، آزادی انجام مراسم دینی، متقابل مردم و دولت، استاد و دانشجو، همنشین، همسایه، هم‌کیشان و اقلیت‌های دینی، کرامت، امنیت، امر به معروف و نهی از منکر، تعلیم و تربیت	کیفی: تحلیل محتوای مضمونی	ابراهیمی و سمیعی (۱۳۹۸)
قدردانی، فقر الی الله و غنی فی نوع، فروتنی، نیکی به والدین، اخوت و احساس مسئولیت، وفای به عهد و ادای امانتی، مدارای و ظلم ستیزی، اخلاق اجتماعی و فضیلت مدنی	کیفی: تحلیل محتوا	خوشناموند و همکاران (۱۳۹۳)
خدایم‌محوری - آگاهی از کرامت وجودی خود و دیگران احترام به آزادی و اختیار - باور به مسئولیت فردی - تعاون و تعامل در فعالیت‌های اجتماعی - ولایت‌پذیری - استقلال و هویت فردی - توجه به عقلانیت - اعتقاد به نظم و قانونمندی	کیفی: مروری کتابخانه‌ای	رضازاده طاهری و یزدخواستی (۱۳۹۵)
فهم سیاسی و آگاه به امر حکومت و قدرت، متعهد به صلح و حقوق بشر، عدالت و برابری اجتماعی، ارزشهای وطنی، مسئولیت‌پذیری به محیط‌زیست، نقد پذیر، تفکر انتقادی، توانا در برقراری ارتباط مؤثر با دیگران، خلاق و دارای قدرت اندیشه و خودآگاهی، روحیه کار گروهی	کیفی: داده بنیاد	پورسلیم و همکاران (۱۳۹۶)
آزادی، تکثرگرایی، تسامح و تساهل، تفکر انتقادی، قانونگرایی و قانون‌مداری و دموکراسی، بردباری و مدارا، بیطرفی، پذیرش و احترام به حقیقت و پذیرش و احترام به استدلال و عقلانیت	کیفی: توصیفی - تحلیلی	چناری و کاظمی زاده (۱۳۹۴)
توحید محوری، دین‌مداری	کیفی: تحلیل محتوا	علم الهدی (۱۳۷۹)
آزادی، اندیشه‌ورزی و انکشاف، فضیلت طلبی، خود انگیزگی، تکثر گرایی، تسامح و تساهل، تمرکز زدایی،	کیفی: تحلیل مفهومی	خضری اقدم و همکاران (۱۳۹۴)

جدول ۱. شاخص‌های تربیت شهروند

شاخص‌های مورد تأکید در پژوهش‌های تربیت شهروندی اسلامی	رویکرد روش‌شناختی	پژوهشگر(ان)
تعامل پایدار		
تکنرگرایی، دموکراسی، رابطه اجتماعی جامع با اقوام	کیفی: تحلیل محتوا	عسکریان (۱۳۸۵)
تقویت دیدگاه انتقادی، تقویت شهروند فرهنگی، بازسازی اجتماعی	کیفی: توصیفی-تفسیری	قلناش (۱۳۹۱)
شناسایی حقوق، شناخت مسئولیت‌ها، توجه به ارزشهای فرهنگی و اجتماعی، داشتن مهارت‌های سیاسی، داشتن مهارت‌های عقلی	کیفی: تحلیل محتوا	خوشبخت هینا و همکاران (۲۰۱۱)
مسئولیت‌مداری، امر به معروف و نهی از منکر، پرهیز از اسراف	کیفی: تحلیل محتوا	برمایی (۱۳۹۷)
توجه به عدالت اجتماعی، حفظ کرامت انسانی، احترام به حقوق انسانی، اسلام‌مداری، مدیریت افراد لایق	کیفی: تحلیل محتوا	دولتی (۱۳۹۶)
مسئولیت‌پذیری، احترام به محیط‌زیست، ارزش به کرامت و عزت نفس انسانی، مهارت آموزشی، روحیه مشارکت جمعی	کمی: پرسشنامه	غیاثوند (۱۳۹۳)
مسئولیت‌پذیری، خلاقیت و تفکر، ارزش‌گذاری به دین اسلام، مهارت‌های ارتباط و تعامل مؤثر، روحیه مشارکت اجتماعی	کیفی: کتابخانه‌ای	زیتونی (۱۳۹۸)
قانون‌مداری، مسئولیت‌شناسی، شناخت حقوق، قدرت انتقادی	کیفی: تحلیلی	باقری (۱۳۷۹)
اعتماد به نفس، احترام، مستقل، ابتکار و اراده، مسئولیت‌پذیری، احترام به دیگران، مشارکت و ارتباط مؤثر با دیگران، دموکراسی، توجه به ارزشهای اجتماعی، احترام به میراث فرهنگی و نهادهای ملی	کیفی: بررسی اسناد	هاشمی‌ش (۱۳۸۹)

شاخص‌هایی که بیشترین فراوانی را در بین پژوهش‌های تربیت شهروندی اسلامی به خود اختصاص داده‌اند و بیشترین تأکید بر روی آنها بوده است، در جدول شماره ۲ به نمایش درآمده است:

جدول ۲. شاخص‌های تربیت شهروندی

نمونه پژوهش‌ها	شاخص
محمد شریف طاهرپور (۱۳۹۴)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ انگر و خلیلی (۱۳۹۵)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ حیدری و همکاران (۱۳۹۲)؛ پور طهماسبی و تاجور (۱۳۹۰)؛ محمدی و همکاران (۱۳۹۶)؛ شرفی و طاهر پور (۱۳۸۷)؛ ملاسلمانی (۱۳۸۹)؛ قانلی (۱۳۸۵)؛ شاه طلبی و همکاران (۱۳۸۹)؛ فتحی و اجارگاه و واحدچوکده (۱۳۸۵)؛ جمالی تازه کند و همکاران (۱۳۹۲)؛ باباخانی و صالحی (۱۳۹۹)؛ آقازاده (۱۳۸۵)؛ قیصی	داشتن روحیه دانایی محوری و فضیلت‌گرایی

جدول ۲. شاخص‌های تربیت شهروندی

شاخص	نمونه پژوهش‌ها
	<p>زاده (۱۳۹۶)؛ فتحی و اجارگاه (۱۳۸۱)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ عزیزی و همکاران (۱۳۹۳)؛ حمید شریفیان (۱۳۸۹)؛ صالحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ تمجیدتاش و مجلل چوبقلو (۱۳۹۳)؛ فاتحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ میر و شمشیری (۱۳۹۴)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ قلتاش و همکاران (۱۳۹۲)؛ حبیبی و صمدی کافی (۱۳۹۷)؛ قلتاش و همکاران (۱۳۹۱)؛ بهمنی (۱۳۹۶)؛ روزبه و همکاران (۱۳۹۹)؛ پورعزت و همکاران (۱۳۹۷)؛ ابراهیمی و سمیعی (۱۳۹۸)؛ رضازاده طاهری و یزدخواستی (۱۳۹۵)؛ پورسلیم و همکاران (۱۳۹۶)؛ چناری و کاظمی زاده (۱۳۹۴)؛ خضری اقدم (۱۳۹۴)؛ باخت هینا و همکاران (۲۰۱۱)؛ زیتونی (۱۳۹۸)؛</p>
داشتن فرهنگ همبستگی و مشارکت اجتماعی	<p>محمد شریف طاهرپور (۱۳۹۴)؛ اخگر و خلیلی (۱۳۹۵)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ قاسم پور خوشرودی و همکاران (۱۳۹۴)؛ دلق پوش (۱۳۹۴)؛ حیدری و همکاران (۱۳۹۲)؛ پور طهماسبی و تاجور (۱۳۹۰)؛ حیدری (۱۳۹۷)؛ شرفی و طاهر پور (۱۳۸۷)؛ ملاسلمانی (۱۳۸۹)؛ قانلی (۱۳۸۵)؛ شاه طلبی و همکاران (۱۳۸۹)؛ فتحی و اجارگاه و واحدچوکده (۱۳۸۵)؛ باباخانی و صالحی (۱۳۹۹)؛ صاحبه سالار (۱۳۹۱)؛ آقازاده (۱۳۸۵)؛ کمالپورخوب و همکاران (۱۳۹۹)؛ قیسی زاده (۱۳۹۶)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ عزیزی و همکاران (۱۳۹۳)؛ حمید شریفیان (۱۳۸۹)؛ صالحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ تمجیدتاش و مجلل چوبقلو (۱۳۹۳)؛ فاتحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ میر و شمشیری (۱۳۹۴)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ قلتاش و همکاران (۱۳۹۲)؛ قلتاش و همکاران (۱۳۹۱)؛ بهمنی (۱۳۹۶)؛ روزبه و همکاران (۱۳۹۹)؛ صفایی مقدم و همکاران (۱۳۸۷)؛ افتخار احمد (۲۰۰۴)؛ ابراهیمی و سمیعی (۱۳۹۸)؛ رضازاده طاهری و یزدخواستی (۱۳۹۵)؛ پورسلیم و همکاران (۱۳۹۶)؛ خضری اقدم (۱۳۹۴)؛ غیاثوند (۱۳۹۳)؛ زیتونی (۱۳۹۸)؛</p>

جدول ۲. شاخص‌های تربیت شهروندی

شاخص	نمونه پژوهش‌ها
روحیه عدالت محوری و رعایت حقوق شهروندی	محمد شریف طاهرپور (۱۳۹۴)؛ اخگر و خلیلی (۱۳۹۵)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ قاسم پور خوشرودی و همکاران (۱۳۹۴)؛ دلق پوش (۱۳۹۴)؛ حیدری و همکاران (۱۳۹۲)؛ پور طهماسبی و تاجور (۱۳۹۰)؛ ملاسلمانی (۱۳۸۹)؛ شاه طلبی و همکاران (۱۳۸۹)؛ جمالی تازه کند و همکاران (۱۳۹۲)؛ باباخانی و صالحی (۱۳۹۹)؛ صاحبه سالار (۱۳۹۱)؛ سبحانی نژاد و همکاران (۱۳۹۲)؛ فتحی واجارگاه (۱۳۸۱)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ عزیزی و همکاران (۱۳۹۳)؛ حمید شریفیان (۱۳۸۹)؛ صالحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ تمجیدتاش و مجلل چوبقلو (۱۳۹۳)؛ فاتحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ میر و شمشیری (۱۳۹۴)؛ پروار و همکاران (۱۳۹۴)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ حبیبی و صمدی کافی (۱۳۹۷)؛ قلتاش و همکاران (۱۳۹۱)؛ خزائی و مرادخانی (۱۳۹۴)؛ صفایی مقدم و همکاران (۱۳۸۷)؛ پورعزت و همکاران (۱۳۹۷)؛ ابراهیمی و سمیعی (۱۳۹۸)؛ خوشناموند و همکاران (۱۳۹۳)؛ پورسلیم و همکاران (۱۳۹۶)؛ عسکریان (۱۳۸۵)؛ دولتی (۱۳۹۶)؛
وجود روحیه مسئولیت‌پذیری	محمد شریف طاهرپور (۱۳۹۴)؛ اخگر و خلیلی (۱۳۹۵)؛ قاسم پور خوشرودی و همکاران (۱۳۹۴)؛ حیدری و همکاران (۱۳۹۲)؛ حیدری (۱۳۹۷)؛ محمدی و همکاران (۱۳۹۶)؛ شرفی و طاهر پور (۱۳۸۷)؛ ملاسلمانی (۱۳۸۹)؛ قائدی (۱۳۸۵)؛ شاه طلبی و همکاران (۱۳۸۹)؛ فتحی واجارگاه و واحدچوکده (۱۳۸۵)؛ جمالی تازه کند و همکاران (۱۳۹۲)؛ باباخانی و صالحی (۱۳۹۹)؛ صاحبه سالار (۱۳۹۱)؛ سبحانی نژاد و همکاران (۱۳۹۲)؛ آقازاده (۱۳۸۵)؛ کمالپورخوب و همکاران (۱۳۹۹)؛ قیصی زاده (۱۳۹۶)؛ فتحی واجارگاه (۱۳۸۱)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ عزیزی و همکاران (۱۳۹۳)؛ صالحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ فاتحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ میر و شمشیری (۱۳۹۴)؛ پروار و همکاران (۱۳۹۴)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ قلتاش و همکاران (۱۳۹۲)؛ صفایی مقدم و همکاران (۱۳۸۷)؛ پورعزت و همکاران (۱۳۹۷)؛ خوشناموند و همکاران (۱۳۹۳)؛ رضازاده طاهری و یزدخواستی (۱۳۹۵)؛ برمایی (۱۳۹۷)؛ غیاثوند (۱۳۹۳)؛ زیتونی (۱۳۹۸)؛ باقری (۱۳۷۹)؛ هاشمی (۱۳۸۹)؛
داشتن روحیه	کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ اخگر و خلیلی (۱۳۹۵)؛ قاسم پور خوشرودی و

جدول ۲. شاخص‌های تربیت شهروندی

شاخص	نمونه پژوهش‌ها
قانون‌گرایی و قانون‌پذیری	همکاران (۱۳۹۴)؛ دلق پوش (۱۳۹۴)؛ حیدری و همکاران (۱۳۹۲)؛ پور طهماسبی و تاجور (۱۳۹۰)؛ حیدری (۱۳۹۷)؛ شاه طلبی و همکاران (۱۳۸۹)؛ فتحی و اجارگاه و واحدچوکده (۱۳۸۵)؛ باباخانی و صالحی (۱۳۹۹)؛ سبحانی نژاد و همکاران (۱۳۹۲)؛ قیسی زاده (۱۳۹۶)؛ فتحی و اجارگاه (۱۳۸۱)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ عزیزی و همکاران (۱۳۹۳)؛ حمید شریفیان (۱۳۸۹)؛ صالحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ پروار و همکاران (۱۳۹۴)؛ حبیبی و صمدی کافی (۱۳۹۷)؛ موسوی و همکاران (۱۳۹۳)؛ روزبه و همکاران (۱۳۹۹)؛ افتخار احمد (۲۰۰۴)؛ ابراهیمی و سمیعی (۱۳۹۸)؛ رضازاده طاهری و یزدخواستی (۱۳۹۵)؛ پورسلیم و همکاران (۱۳۹۶)؛ دولتی (۱۳۹۶)؛ باقری (۱۳۷۹)؛
داشتن تفکر انتقادی (نقد پذیری و نقاد موجه)	اخگر و خلیلی (۱۳۹۵)؛ قاسم پور خوشرودی و همکاران (۱۳۹۴)؛ دلق پوش (۱۳۹۴)؛ پور طهماسبی و تاجور (۱۳۹۰)؛ حیدری (۱۳۹۷)؛ شرفی و طاهر پور (۱۳۸۷)؛ قانلی (۱۳۸۵)؛ شاه طلبی و همکاران (۱۳۸۹)؛ فتحی و اجارگاه و واحدچوکده (۱۳۸۵)؛ جمالی تازه کند و همکاران (۱۳۹۲)؛ باباخانی و صالحی (۱۳۹۹)؛ کمالپورخوب و همکاران (۱۳۹۹)؛ قیسی زاده (۱۳۹۶)؛ عزیزی و همکاران (۱۳۹۳)؛ حمید شریفیان (۱۳۸۹)؛ صالحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ پروار و همکاران (۱۳۹۴)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ قلتاش و همکاران (۱۳۹۲)؛ قلتاش و همکاران (۱۳۹۱)؛ بهمنی (۱۳۹۶)؛ روزبه و همکاران (۱۳۹۹)؛ صفایی مقدم و همکاران (۱۳۸۷)؛ پورسلیم و همکاران (۱۳۹۶)؛ چناری و کاظمی زاده (۱۳۹۴)؛ قلتاش (۱۳۹۱)؛ باقری (۱۳۷۹)؛
آگاهی از مسائل و فرایندهای سیاسی و اجتماعی	کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ اخگر و خلیلی (۱۳۹۵)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ پور طهماسبی و تاجور (۱۳۹۰)؛ حیدری (۱۳۹۷)؛ شاه طلبی و همکاران (۱۳۸۹)؛ باباخانی و صالحی (۱۳۹۹)؛ سبحانی نژاد و همکاران (۱۳۹۲)؛ آفازاده (۱۳۸۵)؛ کمالپورخوب و همکاران (۱۳۹۹)؛ قیسی زاده (۱۳۹۶)؛ فتحی و اجارگاه (۱۳۸۱)؛ عزیزی و همکاران (۱۳۹۳)؛ حمید شریفیان (۱۳۸۹)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ فاتحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ حبیبی و صمدی کافی (۱۳۹۷)؛ قلتاش و همکاران (۱۳۹۱)؛ پورعزت و همکاران (۱۳۹۷)؛ ابراهیمی و سمیعی (۱۳۹۸)؛ خوشناموند و همکاران (۱۳۹۳)؛ پورسلیم و همکاران (۱۳۹۶)؛ چناری و کاظمی زاده (۱۳۹۴)؛ عسکریان (۱۳۸۵)؛ قلتاش (۱۳۹۱)؛ باخت هینا و همکاران (۲۰۱۱)؛ دولتی (۱۳۹۶)؛ هاشمی (۱۳۸۹)؛

جدول ۲. شاخص‌های تربیت شهروندی

شخص	نمونه پژوهش‌ها
داشتن مهارت‌های ارتباطات اجتماعی مؤثر	قاسم پور خوشرودی و همکاران (۱۳۹۴)؛ دلق پوش (۱۳۹۴)؛ پور طهماسبی و تاجور (۱۳۹۰)؛ قانلی (۱۳۸۵)؛ شاه طلبی و همکاران (۱۳۸۹)؛ باباخانی و صالحی (۱۳۹۹)؛ صاحب‌سالر (۱۳۹۱)؛ سبحانی نژاد و همکاران (۱۳۹۲)؛ آقازاده (۱۳۸۵)؛ فتحی و اجارگاه (۱۳۸۱)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ عزیزی و همکاران (۱۳۹۳)؛ حمید شریفیان (۱۳۸۹)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ تمجدتاش و مجلل چوبقلو (۱۳۹۳)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ قلتاش و همکاران (۱۳۹۲)؛ قلتاش و همکاران (۱۳۹۱)؛ بهمنی (۱۳۹۶)؛ روزبه و همکاران (۱۳۹۹)؛ افتخار احمد (۲۰۰۴)؛ پورسلیم و همکاران (۱۳۹۶)؛ غیاثوند (۱۳۹۳)؛ زیتونی (۱۳۹۸)؛ هاشمی (۱۳۸۹)؛
تکثر پذیری	محمد شریف طاهرپور (۱۳۹۴)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ دلق پوش (۱۳۹۴)؛ حیدری (۱۳۹۷)؛ قانلی (۱۳۸۵)؛ جمالی تازه‌کند و همکاران (۱۳۹۲)؛ باباخانی و صالحی (۱۳۹۹)؛ عزیزی و همکاران (۱۳۹۳)؛ حمید شریفیان (۱۳۸۹)؛ صالحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ تمجدتاش و مجلل چوبقلو (۱۳۹۳)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ روزبه و همکاران (۱۳۹۹)؛ صفایی مقدم و همکاران (۱۳۸۷)؛ افتخار احمد (۲۰۰۴)؛ Tan(2007)؛ ابراهیمی و سمیعی (۱۳۹۸)؛ چناری و کاظمی زاده (۱۳۹۴)؛ خضری اقدم (۱۳۹۴)؛ عسکریان (۱۳۸۵)؛
داشتن روحیه صبر و اراده مدارا	کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ اخگر و خلیلی (۱۳۹۵)؛ قاسم پور خوشرودی و همکاران (۱۳۹۴)؛ پور طهماسبی و تاجور (۱۳۹۰)؛ شاه طلبی و همکاران (۱۳۸۹)؛ سبحانی نژاد و همکاران (۱۳۹۲)؛ آقازاده (۱۳۸۵)؛ فتحی و اجارگاه (۱۳۸۱)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ صالحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ فاتحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ میر و شمشیری (۱۳۹۴)؛ بهمنی (۱۳۹۶)؛ صفایی مقدم و همکاران (۱۳۸۷)؛ پورعزت و همکاران (۱۳۹۷)؛ افتخار احمد (۲۰۰۴)؛ چناری و کاظمی زاده (۱۳۹۴)؛ خضری اقدم (۱۳۹۴)؛
داشتن روحیه خیر خواهی و نوع دوستی	محمد شریف طاهرپور (۱۳۹۴)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ اخگر و خلیلی (۱۳۹۵)؛ قاسم پور خوشرودی و همکاران (۱۳۹۴)؛ حیدری (۱۳۹۷)؛ سبحانی نژاد و همکاران (۱۳۹۲)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ فاتحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ میر و شمشیری (۱۳۹۴)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ بهمنی (۱۳۹۶)؛ خزائی و مرادخانی (۱۳۹۴)؛ پورعزت و همکاران (۱۳۹۷)؛ ابراهیمی و سمیعی (۱۳۹۸)؛ خوشناموند و همکاران (۱۳۹۳)؛ برامی (۱۳۹۷)؛

جدول ۲. شاخص‌های تربیت شهروندی

شاخص	نمونه پژوهش‌ها
حفظ و احترام به کرامت، شرافت و عزت انسانی	کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ اخگر و خلیلی (۱۳۹۵)؛ حیدری و همکاران (۱۳۹۲)؛ پور طهماسبی و تاجور (۱۳۹۰)؛ شرفی و طاهر پور (۱۳۸۷)؛ ملاسلمانی (۱۳۸۹)؛ صاحبه سالار (۱۳۹۱)؛ سبحانی نژاد و همکاران (۱۳۹۲)؛ آقازاده (۱۳۸۵)؛ فرمهینی فراهانی (۱۳۹۵)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ فاتحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ پروار و همکاران (۱۳۹۴)؛ خزائی و مرادخانی (۱۳۹۴)؛ پورعزت و همکاران (۱۳۹۷)؛ ابراهیمی و سمیعی (۱۳۹۸)؛ رضازاده طاهری و یزدخواستی (۱۳۹۵)؛ دولتی (۱۳۹۶)؛ غیاثوند (۱۳۹۳)؛
اسلام‌مداری	محمد شریف طاهرپور (۱۳۹۴)؛ حیدری و همکاران (۱۳۹۲)؛ محمدی و همکاران (۱۳۹۶)؛ ملاسلمانی (۱۳۸۹)؛ صاحبه سالار (۱۳۹۱)؛ سبحانی نژاد و همکاران (۱۳۹۲)؛ فرمهینی فراهانی (۱۳۹۵)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ صالحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ فاتحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ حبیبی و صمدی کافی (۱۳۹۷)؛ پورعزت و همکاران (۱۳۹۷)؛ افتخار احمد (۲۰۰۴)؛ خوشناموند و همکاران (۱۳۹۳)؛ رضازاده طاهری و یزدخواستی (۱۳۹۵)؛ علم الهدی (۱۳۷۹)؛ غیاثوند (۱۳۹۳)؛ کمالپورخوب و همکاران (۱۳۹۹)؛ عزیزی و همکاران (۱۳۹۳)؛ حمید شریفیان (۱۳۸۹)؛ فاتحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ دولتی (۱۳۹۶)؛ زیتونی (۱۳۹۸)؛ آقازاده (۱۳۸۵)؛ چناری و کاظمی زاده (۱۳۹۴)؛
خودشناسی، خویشتن‌داری و تسلط بر خود	قاسم پور خوشرودی و همکاران (۱۳۹۴)؛ حیدری و همکاران (۱۳۹۲)؛ پور طهماسبی و تاجور (۱۳۹۰)؛ شاه طلبی و همکاران (۱۳۸۹)؛ صاحبه سالار (۱۳۹۱)؛ سبحانی نژاد و همکاران (۱۳۹۲)؛ آقازاده (۱۳۸۵)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ عزیزی و همکاران (۱۳۹۳)؛ صالحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ فاتحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ پورعزت و همکاران (۱۳۹۷)؛ خوشناموند و همکاران (۱۳۹۳)؛ رضازاده طاهری و یزدخواستی (۱۳۹۵)؛
داشتن اعتدال رفتاری	محمد شریف طاهرپور (۱۳۹۴)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ اخگر و خلیلی (۱۳۹۵)؛ قاسم پور خوشرودی و همکاران (۱۳۹۴)؛ پور طهماسبی و تاجور (۱۳۹۰)؛ حیدری (۱۳۹۷)؛ محمدی و همکاران (۱۳۹۶)؛ ملاسلمانی (۱۳۸۹)؛ شاه طلبی و همکاران (۱۳۸۹)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ صالحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ حبیبی و صمدی کافی (۱۳۹۷)؛ پورعزت و همکاران (۱۳۹۷)؛ برمایی (۱۳۹۷)؛

جدول ۲. شاخص‌های تربیت شهروندی

شاخص	نمونه پژوهش‌ها
امانت‌داری و پاسداری حرم	اخگر و خلیلی (۱۳۹۵)؛ قاسم پور خوشرودی و همکاران (۱۳۹۴)؛ سبجانی نژاد و همکاران (۱۳۹۲)؛ آقازاده (۱۳۸۵)؛ کمالپورخوب و همکاران (۱۳۹۹)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ عزیزی و همکاران (۱۳۹۳)؛ حمید شریفیان (۱۳۸۹)؛ صالحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ حبیبی و صمدی کافی (۱۳۹۷)؛ پورعزت و همکاران (۱۳۹۷)؛ ابراهیمی و سمیعی (۱۳۹۸)؛ خوشناموند و همکاران (۱۳۹۳)
وطن دوستی و تعهد به ارزشهای وطنی	کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ اخگر و خلیلی (۱۳۹۵)؛ دلق پوش (۱۳۹۴)؛ فتحی واجارگاه و واحدچوکده (۱۳۸۵)؛ جمالی تازه کند و همکاران (۱۳۹۲)؛ باباخانی و صالحی (۱۳۹۹)؛ آقازاده (۱۳۸۵)؛ فرمهینی فراهانی (۱۳۹۵)؛ قیسی زاده (۱۳۹۶)؛ فتحی واجارگاه (۱۳۸۱)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ عزیزی و همکاران (۱۳۹۳)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ تمجیدتاش و مجلل چوبقلو (۱۳۹۳)؛ پورسلیم و همکاران (۱۳۹۶)؛ باخت هینا و همکاران (۲۰۱۱)؛ هاشمی (۱۳۸۹)؛
حفظ و صیانت محیط زیست	محمد شریف طاهرپور (۱۳۹۴)؛ شاه طلبی و همکاران (۱۳۸۹)؛ جمالی تازه کند و همکاران (۱۳۹۲)؛ باباخانی و صالحی (۱۳۹۹)؛ صاحبه سالار (۱۳۹۱)؛ فرمهینی فراهانی (۱۳۹۵)؛ فتحی واجارگاه (۱۳۸۱)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ صالحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ تمجیدتاش و مجلل چوبقلو (۱۳۹۳)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ قلتاش و همکاران (۱۳۹۱)؛ پورسلیم و همکاران (۱۳۹۶)؛
آزادی خواهی	اخگر و خلیلی (۱۳۹۵)؛ قاسم پور خوشرودی و همکاران (۱۳۹۴)؛ حیدری و همکاران (۱۳۹۲)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ حمید شریفیان (۱۳۸۹)؛ صالحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ روزبه و همکاران (۱۳۹۹)؛ خزانی و مرادخانی (۱۳۹۴)؛ ابراهیمی و سمیعی (۱۳۹۸)؛ رضازاده طاهری و یزدخواستی (۱۳۹۵)؛ چناری و کاظمی زاده (۱۳۹۴)؛ خضری اقدم (۱۳۹۴)؛
بهداشت، پاکی و حلال خوری	کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ باباخانی و صالحی (۱۳۹۹)؛ صاحبه سالار (۱۳۹۱)؛ سبجانی نژاد و همکاران (۱۳۹۲)؛ آقازاده (۱۳۸۵)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ صالحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)؛ روزبه و همکاران (۱۳۹۹)؛ پورعزت و همکاران (۱۳۹۷)؛
اعتماد بنفس و استقلال فکری و اقتصادی	کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ اخگر و خلیلی (۱۳۹۵)؛ قاسم پور خوشرودی و همکاران (۱۳۹۴)؛ شاه طلبی و همکاران (۱۳۸۹)؛ آقازاده (۱۳۸۵)؛ فتحی واجارگاه (۱۳۸۱)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ بهمنی (۱۳۹۶)؛ روزبه و همکاران (۱۳۹۹)؛ رضازاده طاهری و یزدخواستی (۱۳۹۵)؛ خضری اقدم (۱۳۹۴)؛ هاشمی (۱۳۸۹)؛

جدول ۲. شاخص‌های تربیت شهروندی

شاخص	نمونه پژوهش‌ها
داشتن روحیه ایثار و گذشت	محمد شریف طاهرپور (۱۳۹۴)؛ قاسم پور خوشرودی و همکاران (۱۳۹۴)؛ پور طهماسبی و تاجور (۱۳۹۰)؛ حیدری (۱۳۹۷)؛ شاه طلبی و همکاران (۱۳۸۹)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ فاتحی و همکاران (۱۳۹۸)؛ یزدانی و همکاران (۱۳۹۷)
هدفمندی	کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ قاسم پور خوشرودی و همکاران (۱۳۹۴)؛ باباخانی و صالحی (۱۳۹۹)؛ صاحب‌سالار (۱۳۹۱)؛ آقازاده (۱۳۸۵)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ صفایی مقدم و همکاران (۱۳۸۷)
صداقت	اخگر و خلیلی (۱۳۹۵)؛ قاسم پور خوشرودی و همکاران (۱۳۹۴)؛ ملاسمانی (۱۳۸۹)؛ سبحانی نژاد و همکاران (۱۳۹۲)؛ عزیزی و همکاران (۱۳۹۳)؛ پورعزت و همکاران (۱۳۹۷)؛ چناری و کاظمی زاده (۱۳۹۴)
عفو و گذشت	شاه طلبی و همکاران (۱۳۸۹)؛ صاحب‌سالار (۱۳۹۱)؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)؛ میر و شمشری (۱۳۹۴)؛ افتخار احمد (۲۰۰۴)
وقت‌شناسی	قاسم پور خوشرودی و همکاران (۱۳۹۴)؛ شاه طلبی و همکاران (۱۳۸۹)؛ جهان و همکاران (۱۳۹۷)

همان گونه که در جدول شماره ۳ نمایان است، ۲۵ شاخص از مهمترین شاخص‌های تربیت شهروندی اسلامی بر مبنای فراوانی آنها در تحقیقات مختلف به این شرح است: دانایی محوری و فضیلت‌گرایی، فرهنگ همبستگی و مشارکت اجتماعی، عدالت محوری و رعایت حقوق شهروندی، مسئولیت‌پذیری، قانون‌گرایی و قانون‌پذیری، تفکر انتقادی، آگاهی از مسائل و فرایندهای سیاسی و اجتماعی، مهارت‌های ارتباطات اجتماعی مؤثر، تکثر‌پذیری، صبر و اراده و مدارا، خیر خواهی و نועدوستی، احترام به کرامت، شرافت و عزت انسانی، اسلام‌مداری، خودشناسی، خویش‌داری و تسلط بر خود، داشتن اعتدال رفتاری، امانت‌داری و حرمت‌نگهداری، وطن‌دوستی، صیانت محیط‌زیست، آزادی خواهی، بهداشت و پاکی و حلال‌خوری، اعتماد بنفس و استقلال فکری و اقتصادی، ایثار و گذشت، هدفمندی، حق‌جویی، صداقت، عفو و گذشت، وقت‌شناسی.

سوال دوم: ابعاد تشکیل دهنده تربیت شهروند اسلامی براساس پژوهشهای کیفی مرتبط با

تربیت شهروند اسلامی کدامند؟

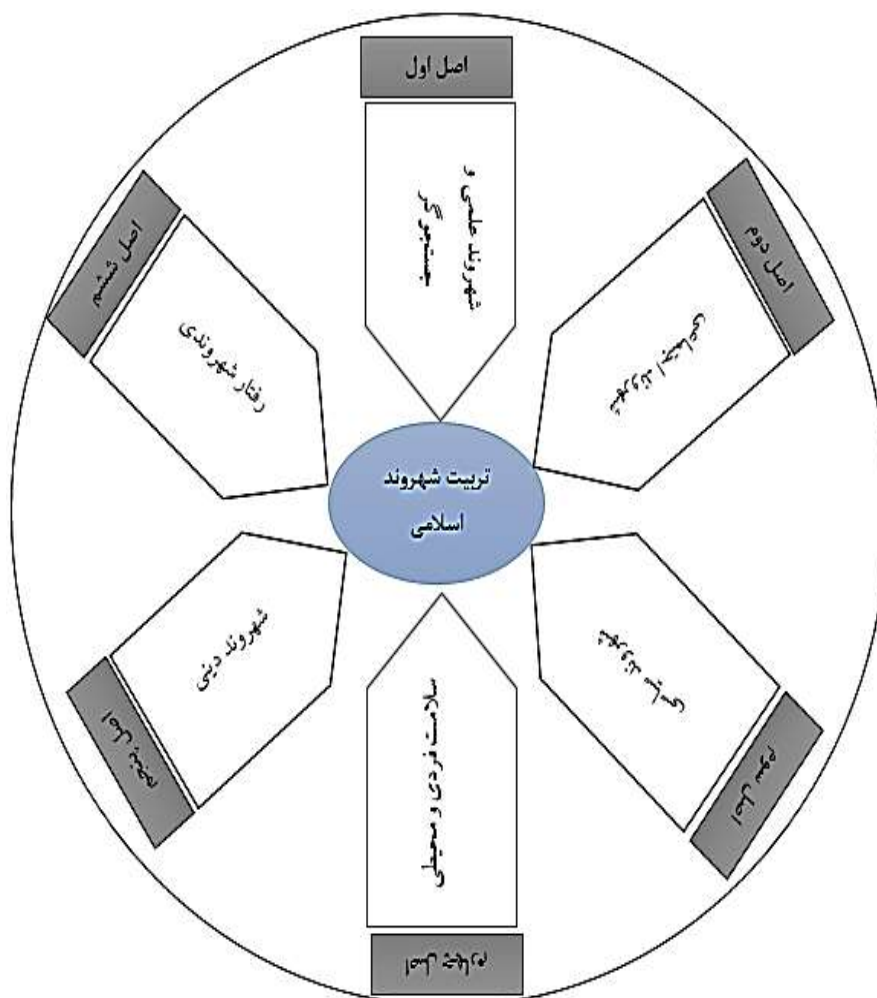
جدول ۳. ابعاد تشکیل دهنده تربیت شهروند اسلامی

ابعاد محوری	شاخص‌ها
تربیت شهروند علمی و جستجوگر	داشتن روحیه دانایی محوری و فضیلت گرایی، هدفمندی، وقت‌شناسی
تربیت شهروند اجتماعی	داشتن فرهنگ همبستگی و مشارکت اجتماعی، روحیه عدالت محوری و رعایت حقوق شهروندی، داشتن مهارت‌های ارتباطات اجتماعی مؤثر، وجود روحیه مسئولیت‌پذیری
تربیت شهروند سیاسی	داشتن روحیه قانون‌گرایی و قانون‌پذیری، آگاهی از مسائل و فرایندهای سیاسی و اجتماعی، آزادی خواهی، وطن دوستی و تعهد به ارزشهای وطنی
تربیت سلامت فردی و محیطی	بهداشت و پاکی، اعتماد بنفس و استقلال فکری و اقتصادی، حفظ و صیانت محیط‌زیست
تربیت شهروند دینی	اسلام‌مداری، خودشناسی، عفو و گذشت، تکررپذیری، حلال‌خوری، داشتن روحیه ایثار و گذشت
تربیت رفتار شهروندی	داشتن روحیه صبر و اراده و مدارا، صداقت، داشتن اعتدال رفتاری، داشتن روحیه خیر خواهی و نועدوستی، امانت‌داری و پاسداشت حریم، حفظ و احترام به کرامت، شرافت و عزت انسانی

جدول فوق ابعاد محوری را در الگوی تربیت شهروندی نشان می‌دهد که نتایج تحلیل محتوای صورت گرفته تعداد ۲۵ کد اولیه در قالب شش کد اصلی و با عنوان اصول تربیت شهروند اسلامی طراحی و تدوین گردید که شامل ابعاد تربیت شهروند علمی و جستجوگر، تربیت شهروند اجتماعی، تربیت شهروند سیاسی، تربیت سلامت فردی و محیطی، تربیت شهروند دینی و تربیت رفتار شهروندی بود.

سوال سوم: الگوی نهایی تربیت شهروندی چگونه است؟

براساس تحلیل‌های صورت گرفته در فرایند تحلیل محتوا بر منابع تجربی و پژوهشهای کیفی انجام شده در این پژوهش الگوی نهایی تربیت شهروند اسلامی به روش سنتزپژوهی به صورت زیر بود:

(شکل ۱) الگوی نهایی تربیت شهروند اسلامی

براساس نتایج الگوی نهایی تربیت شهروند اسلامی از شش اصل نهایی با عناوین اصل تربیت شهروند علمی و جستجوگر اصل تربیت شهروند اجتماعی، اصل تربیت شهروند سیاسی، اصل تربیت سلامت فردی و محیطی، اصل تربیت شهروند دینی و اصل تربیت رفتار شهروندی تشکیل شده است.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف این پژوهش، ارائه الگویی از روش‌های تربیت شهروندی اسلامی مبتنی بر رویکرد سنتزپژوهی بوده است. در بخش مبانی نظری ابتدا تعاریفی از تربیت شهروندی و تربیت شهروندی اسلامی از دیدگاه صاحب‌نظران و نویسندگان ارائه گردید و سپس در پیشینه پژوهشی از تعداد ۶۱ پایان‌نامه و مقاله که به صورت هدفمند انتخاب شده بودند برای تحلیل شاخصها، ابزارها و روشهای تربیت شهروندی اسلامی استفاده گردید که از جمله ویژگی‌های مهم مقالات این بود که در مجلات معتبر و توسط افراد دانشگاهی منتشر شده است. با توجه به یافته‌های پژوهش حاضر و با استفاده از روش سنتزپژوهی و بررسی مقالات مرتبط ۲۶ مؤلفه پرتکرار کلیدی در تربیت شهروندی اسلامی شناسایی شده‌اند. براساس تحلیل محتوای مبانی نظری شامل منابع اسلامی و نظرخواهی از متخصصان حوزه تعلیم و تربیت اسلامی اصول نهایی به صورت زیر تدوین می‌شود:

جدول ۴. اصول تربیت شهروندی اسلامی مبتنی بر رویکرد سنتزپژوهی

تربیت شهروندی علمی و جستجوگر	تربیت شهروندی اجتماعی	تربیت شهروندی سیاسی	تربیت سلامت فردی و محیطی	تربیت شهروندی دینی	تربیت رفتاری شهروندی
داشتن روحیه دانایی محوری و فضیلت‌گرایی	داشتن فرهنگ همبستگی و مشارکت	داشتن روحیه قانون‌گرایی و قانون‌پذیری	حفظ و صیانت محیط‌زیست	اسلام‌مداری	داشتن روحیه صبر و اراده و مدارا
هدفمندی	روحیه عدالت محوری و رعایت حقوق شهروندی	آگاهی از مسائل و فرایندهای سیاسی و اجتماعی	اعتماد بنفس و استقلال فکری و اقتصادی	داشتن روحیه ایثار و گذشت	امانت‌داری و پاسداری حریم
وقت‌شناسی	داشتن مهارت ارتباط اجتماعی مؤثر	آزادی خواهی	بهداشت، پاکی	عفو و گذشت	حفظ و احترام به کرامت، شرافت و عزت انسانی
	وجود روحیه مسئولیت‌پذیری	وطن دوستی و تعهد به ارزش‌های وطنی		تکثرپذیری	داشتن روحیه خیر خواهی و نوع‌دوستی
				حلال‌خوری	صداقت
				خودشناسی	داشتن اعتدال رفتاری

نتایج این پژوهش با پژوهش‌های مبانی تجربی و پژوهش‌های مرتبط با تربیت شهروند اسلامی از جمله سالار (۱۳۹۱)، بررسی مفهوم و گستره آموزش تربیت شهروندی در نهج البلاغه؛ طاهرپور (۱۳۹۴)، تربیت اسلامی عصر جهانی شدن: مفهوم، مبانی، اصول و روش‌های تربیت شهروند جهانی از دیدگاه قرآن کریم؛ ملاسلمانی و همکاران (۱۳۹۰)، بررسی مبانی تربیت اجتماعی از دیدگاه امام سجاد (ع) در صحیفه سجادیه؛ کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)، مولفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی؛ کاظمی و بهرامی (۱۳۸۹)، بررسی برخی از مولفه‌ها و اصول تربیت شهروندی و کرامت انسانی از منظر اسلام و قرآن؛ صالحی و همکاران (۱۳۹۸)، ارائه الگویی برای تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی براساس رهیافت‌هایی از رساله حقوق امام سجاد (ع). همخوان بود. همانگونه که نتایج پژوهش نشان می‌دهد تربیت شهروند اسلامی براساس مبانی تجربی پژوهش‌های مرتبط پیشین از شش اصل اساسی تشکیل شده است و لازم است که در تربیت شهروند اسلامی این اصول مورد توجه قرار گیرد و در برنامه‌های آموزشی تربیت شهروند اسلامی گنجانده شود. اصل اول با عنوان تربیت شهروند علمی و کنجکاو معرفی شده است براساس مبانی کیفی انجام فعالیت‌های هدفمندانه و روحیه علمی و وقت‌شناسی در این زمینه یکی از مهم‌ترین مواردی است که باید یک شهروند مسلمان مورد توجه قرار دهد و مسلمانان باید به‌عنوان یک شهروند، بتوانند روحیه جستجوگری خود را تقویت کنند تا از این طریق به پیشرفت جامعه بشری در زمینه‌های مختلف کمک کنند. اصل دوم را با عنوان اصل تربیت شهروند اجتماعی معرفی شده است، که شامل مولفه‌های داشتن فرهنگ همبستگی و مشارکت اجتماعی، روحیه عدالت محوری و رعایت حقوق شهروندی، داشتن مهارت‌های ارتباطات اجتماعی مؤثر و وجود روحیه مسئولیت‌پذیری از مولفه‌های تربیت شهروند اجتماعی توجه ویژه به فرهنگ اجتماعی و مشارکت اجتماعی و توجه به عدالت محوری و در نظر گرفتن مهارت‌های ارتباطی اشاره شده است و به همین خاطر باید در برنامه‌های آموزشی مبتنی بر تربیت شهروند اسلامی اصل تربیت شهروند اجتماعی که در منابع اسلامی نیز به آن تاکید شده است. اصل سوم به‌عنوان تربیت شهروند سیاسی مورد توجه قرار گرفته است و توجه به اصول سیاسی در بین مسلمانان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و به همین خاطر در منابع اسلامی نیز مورد توجه قرار گرفته است و بر روحیه قانون‌گرایی و

قانون‌پذیری و مشارکت سیاسی و آزادی خواهی تاکید فراوان شده است و مشارکت سیاسی به نوعی بخشی از وظایف شهروندان مسلمان مورد تاکید قرار گرفته است. اصل چهارم اصل تربیت سلامت فردی و محیطی بود که در منابع اسلامی به نظافت و پاکیزگی فردی و محیطی توجه ویژه ای شده است و به همین خاطر نظافت فردی و محیطی به‌عنوان بخشی از تربیت شهروندان مسلمان، مورد تاکید قرار گرفته است. اصل پنجم به تربیت دینی شهروندان مسلمان پرداخته است که براساس این اصل مسلمانان باید روحیه دینداری خود را حفظ کنند و در کنار آن به توصیه های دین خود توجه کنند و همه جنبه های دینی مانند اسلام مداری، خود شناسی و عفو و گذشت و حلال خواری را سرلوحه زندگی خود قرار دهند و شهروندان اسلامی در این زمینه آموزشهای لازم را ببینند. در نهایت اصل تربیت رفتار شهروندی مورد اشاره قرار گرفته است و شهروندان مسلمان باید از لحاظ رفتاری بر توصیه های منابع اسلامی توجه کنند و تربیت رفتاری شهروندان براساس اصول دین اسلام در برنامه های مختلف آموزشی قرار داده شود. در نهایت براساس نتایج این پژوهش پیشنهاد می شود که در برنامه های آموزشی اصول مستخرج از این پژوهش در آموزش شهروندان مسلمان مورد توجه و تاکید قرار گیرد.

فهرست منابع

- آقازاده، احمد. (۱۳۸۵). اصول و قواعد حاکم بر فرایند تربیت شهروندی و بررسی سیر تحولات و ویژگی های این گونه آموزش ها در کشور ژاپن. *نوآوری های آموزشی*، ۱۷(۵): ۴۵-۶۶.
- آقامحمدی، جواد. (۱۳۹۶). ارائه چارچوبی برای تبیین شاخص های مدیران براساس معیارهای اسلامی با روش سنتزپژوهی. *اسلام و مدیریت*، ۶(۱۲): ۴۱-۶۲.
- ابراهیمی، طیبه، و سمیعی، لیلا. (۱۳۹۸). حقوق شهروندی اقلیت های دینی در قرآن و رساله حقوق امام سجاد (ع). *پویش در آموزش علوم انسانی*، ۴(۱۴): ۶۸-۸۶.
- احمدزاده، سید مصطفی. (۱۳۸۴). حقوق شهروندی، اندیشه حوزه، ۱۱(۶): ۴۳-۵۳.
- اخگر، مسعود، و خلیلی، معصومه. (۱۳۹۵). مؤلفه های تربیت شهروندی از منظر قرآن و سنت. *پژوهش های اجتماعی اسلامی*، ۲۲(۲): ۱۵۱-۱۸۱.
- ایروانی، شهین، و آزادمنش، سعید. (۱۳۹۶). تبیین مبانی فلسفی صیانت از قانون و بایسته های تربیت آن از منظر افلاطون و کانت. *فلسفه تربیت*، ۲(۲): ۸-۳۶.
- باباخانی، سجاد، و صالحی، اکبر. (۱۳۹۹). تحلیل جایگاه مفاهیم تربیت شهروندی در برنامه درسی نظام آموزشی ۳-۳-۶ (مورد مطالعه: کتابهای مطالعات اجتماعی و جامعه شناسی سال تحصیلی ۹۷/۹۸). *جامعه شناسی نهادهای اجتماعی*، ۷(۱۵): ۱۷۶-۱۹۹.
- باقری، خسرو. (۱۳۷۹). امکان و فرایند تربیت مدنی در ایران. *روانشناسی و علوم تربیتی*، ۳۰(۱): ۱۲۰-۱۳۹.
- برخورداری، مهین، و جمشیدیان، عبدالرسول. (۱۳۸۷). *تربیت شهروندی (با تاکید بر مولفه ها)*. اصفهان: انتشارات جهاد دانشگاهی، چاپ اول.
- بهمئی، لیلا. (۱۳۹۶). مهارتهای زندگی از منظر قرآن. *پیشرفتهای نوین در علوم رفتاری*، ۲(۱۰): ۵۲-۶۲.
- پورطهماسبی، سیاوش، و تاجور، آذر. (۱۳۹۰). حقوق و تربیت شهروندی در نهج البلاغه. *پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، ۲(۲): ۱-۲۳.
- پرور، حمیدرضا، و شمشیری، بابک، و مزیدی، محمد. (۱۳۹۴). بررسی ظرفیت روشنفکری دینی متأخر ایران در تحقق تربیت شهروندی مدرن. *علوم تربیتی*، ۲(۲): ۷۷-۱۰۴.
- پورسلیم، عباس، و عارفی، محبوبه، و فتحی واجارگاه، کورش. (۱۳۹۱). کاوش عناصر برنامه درسی تربیت شهروند جهانی در دوره ابتدایی نظام آموزشی ایران: یک مطالعه کیفی. *پژوهش در برنامه ریزی درسی*. ۱۶(۳۳): ۵۴-۳۶.
- پورعزت، علی اصغر، و نرگسیان، عباس، و عباس پور، عباس، و باستانی پور، مهرداد. (۱۳۹۷). تدوین مدل شهروند پروری مبتنی بر مختصات حکومت حق مدار علوی. *راهبرد اجتماعی فرهنگی*، ۷(۲۸): ۴۵-۷۰.

توسلی، غلامعباس، و نجاتی‌حسینی، محمود. (۱۳۸۳). واقعیت اجتماعی شهروندی در ایران. *جامعه‌شناسی ایران*، (۲): ۳۲-۶۲.

تمجیدتاش، الهام، و مجلل چوبقلو، محمدعلی. (۱۳۹۲). بررسی تطبیقی فرایند تربیت شهروندی در مقطع ابتدایی آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران با کشور ژاپن. *مطالعات علوم اجتماعی ایران*، ۱۱(۱): ۱۸-۳۲.

جمالی تازه کند، محمد، و طالب زاده نوبریان، محسن، و ابوالقاسمی، محمود. (۱۳۹۲). تحلیل جایگاه مؤلفه های تربیت شهروندی در محتوای برنامه درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه. *پژوهش در برنامه‌ریزی درسی*، ۱۰(۱): ۱-۱۹.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۷). *فلسفه حقوق بشر*. قم: انتشارات اسراء، چاپ دوم.

جهان، جواد، و زنگنه تبار، سجاد، و پاک سرشت، محمد. (۱۳۹۷). ارائه ی مدل شایستگی دانش آموزان تربیت اسلامی، بر اساس ابعاد و مؤلفه های تربیت شهروندی از نظر متخصصان حوزه برنامه درسی. *پژوهش در نظام های آموزشی*، ۴۰ (بهار): ۱۰۴۵-۱۰۶۶.

جناری، مهین، و کاظمی زاده، زهرا. (۱۳۹۴). مقایسه مؤلفه های تربیت شهروندی از دیدگاه اسلام و برنارد کریک. *دومین کنفرانس بین المللی روانشناسی، علوم تربیتی و سبک زندگی*، مشهد.

حبیبی، سید محسن، و صمدی کافی، نگین. (۱۳۹۷). واکاوی اندیشه های سقراط در مورد شهر و شهریت. *معماری و شهرسازی*، ۲۸(۸۳): ۴۱-۵۸.

حسینی مهر، علی، و سیف نراقی، مریم، و نادری، عزت الله، و شریعتمداری، علی. (۱۳۹۰). مهارت‌های شهروندی مورد نیاز دانش آموزان در برنامه درسی دوره راهنمایی تحصیلی. *رهبری و مدیریت آموزشی*، ۵(۴): ۴۵-۶۶.

حیدری، محمد حسین، و نصرتی هشی، کمال، و نریمانی، محمد. (۱۳۹۲). اصول تربیت مبتنی بر مبانی ارزشی تربیت شهروندی از منظر اسلام. *مهندسی فرهنگی*، ۸(۷۶): ۲۴-۴۹.

حیدری، محمدجواد. (۱۳۹۷). کندوکاو حقوق و تکالیف شهروندی در نهج البلاغه. *مطالعات حقوق بشر اسلامی*، ۷(۱۴): ۱۳۸-۱۵۶.

خزائی، احمدرضا، و مرادخانی، احمدرضا. (۱۳۹۴). زمینه های حقوق شهروندی در قرآن. *پژوهش نامه قرآن و حدیث*، ۱۷: ۶۸-۹۵.

خضری اقدم، محمد، و سجادی، سید مهدی، و منوچهری، عباس، و صادق زاده قمصری، علیرضا. (۱۳۹۴). تبیین اصول تربیت شهروندی مبتنی بر فلسفه هانا آرنست. *تعلیم و تربیت*، ۳۱(۱۲۴): ۹-۳۰.

خوشناموند، محسن، و کیال، حسین، و عزیزی، علی، و خوشناموند، زهرا. (۱۳۹۳). شاخص‌های شهروند مطلوب از منظر صحیفه سجاده. *اولین کنگره ملی تفکر و پژوهش دینی*، اردبیل.

دیباواجاری، طلعت، و عباسی، اسدالله. (۱۳۹۵). *تربیت شهروندی (مفاهیم، الگوها و روش ها)*. تهران: انتشارات علم استادان، چاپ اول.

دلق پوش، فرهاد. (۱۳۹۳). مفهوم تربیت شهروندی در نهج البلاغه و استخراج دلالت های تربیتی آن. **پایان نامه کارشناسی ارشد**، چاپ نشده، دانشکده روان شناسی و علوم اجتماعی دانشگاه آزاد واحد تهران مرکزی. روزبه، فهیمه، ونادری، عزت الله، و سیف نراقی، مریم. (۱۳۹۹). الگوی مطلوب برنامه درسی " کتاب آئین زندگی " (با تاکید بر مهارت های " شهروند جهانی دینی ". **مطالعات قرآنی**، ۱۱(۴۲): ۳۵-۵۰.

رضا زاده طاهری، علیقی، و یزد خواستی، علی. (۱۳۹۵). دلالت های تربیتی از مبانی اسلام در باب تربیت شهروندی. **چهارمین همایش علمی پژوهشی علوم تربیتی و روانشناسی، آسیب های اجتماعی و فرهنگی ایران، تهران**

زندگی، بهمن. (۱۳۸۹). بررسی آراء سیاسی فارابی در زمینه جامعه مدنی و دلالت های آن در تربیت مدنی (شهروندی). **پایان نامه کارشناسی ارشد**، چاپ نشده، دانشکده علوم تربیتی و روان شناسی، دانشگاه پیام نور واحد تهران.

سالار، صاحبه. (۱۳۹۱). بررسی مفهوم و گستره آموزش و تربیت شهروندی در نهج البلاغه. **پایان نامه کارشناسی ارشد**، چاپ نشده، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه مازندران.

سبحانی نژاد، مهدی، ورهنما، اکبر، واحمد علی، بهرام. (۱۳۹۲). بررسی تربیت مدنی از دیدگاه امام علی علیه السلام با تأکید بر نهج البلاغه. **پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی**، ۲۱(۱۸): ۶۹-۹۱
سیف نراقی، مریم، و نادری، عزت الله، و شریعتمداری، علی، و حسینی مهر، علی. (۱۳۸۹). بررسی مقایسه ای دیدگاه کارشناسان و معلمان شهر قزوین به لحاظ نارساییهای آموزش و تربیت شهروندی در برنامه ی درسی دوره ی راهنمایی تحصیلی. **رهیافتی نو در مدیریت آموزشی**، ۱(۳): ۲۹-۵۶.

شاه طالبی، بدری، و قلی زاده، آذر، و شریفی، سعید. (۱۳۸۹). تدوین مولفه های فرهنگ شهروندی در حیطه ی ارزشها و هنجارها برای دانش آموزان دوره ی راهنمایی تحصیلی. **رهیافتی نو در مدیریت آموزشی**، ۱(۳): ۵۷-۷۴.

شرفی، محمد رضا، و طاهر پور، محمد شریف. (۱۳۸۷). نقش نهاد آموزشی در تربیت شهروندی. **مهندسی فرهنگی**، ۲(۱۶ و ۱۵): ۴۹-۶۴.

شریفی، اصغر، و اسلامی، فاطمه. (۱۳۹۰). چگونه شهروند قرن ۲۱ باشیم؟ (آموزه هایی برای زیستن اثربخش در هزاره سوم). تهران: فرهنگ سبز، چاپ اول

شورای عالی انقلاب فرهنگی، شورای عالی آموزش و پرورش وزارت آموزش و پرورش. (۱۳۹۰). مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران.

صالحی، اکبر، و محمدی پویا، فرامرز، و ترکاشوند، سینا. (۱۳۹۸). ارائه الگویی برای تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی بر اساس رهیافت هایی از رساله الحقوق امام سجاد. **تربیت اسلامی**، ۱۴(۳۰): ۱۳۱-۱۵۴.

- صفایی مقدم، مسعود، و کاظمی، محمود، و پاک سرشت، محمدجعفر، و مرعشی، سید منصور. (۱۳۸۷). بررسی اصول اساسی تربیت مدنی (با رویکرد اسلامی). *علوم تربیتی و روان شناسی*، ۴(۳): ۳۰-۳.
- طاهرپور، محمدشریف. (۱۳۹۴). تربیت اسلامی در عصر جهانی شدن: مفهوم، مبانی، اصول و روشهای تربیت شهروند جهانی از دیدگاه قرآن کریم. *پایان نامه دکترا*، چاپ نشده، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه فردوسی مشهد.
- عزیزی، سیدمحسن، و مختاری، منصوره، و لیاقتدار، محمدجواد. (۱۳۹۳). ابعاد تربیت شهروندی در کتاب های دوره پیش دبستانی از دیدگاه مریبان این دوره. *مطالعات ملی*، ۱۵(۳): ۳۱-۵۴.
- علم الهدی، جمیله. (۱۳۷۹). چشم اندازی به تربیت مدنی از دیدگاه اسلام. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۱(۱): ۱۵۵-۱۹۲.
- فاتحی، فواد، و فیاض، ایراندخت، و بهشتی، سعید، و بلندهمتان، کیوان. (۱۳۹۸). تحلیل مبانی تربیت شهروندی از منظر آموزه های قرآن کریم. *پژوهش دینی*، ۳۹(۳): ۲۳۵-۲۶۳.
- فتحی واجارگاه، کورش، و واحد چوکده، سکینه. (۱۳۸۵). شناسایی آسیب های تربیت شهروندی در برنامه درسی پنهان. *نوآوری های آموزشی*، ۵(۱۷): ۱۳۲-۹۳.
- فتحی واجارگاه، کورش، و واحد چوکده، سکینه. (۱۳۸۵). شناسایی آسیب های تربیت شهروندی در برنامه درسی پنهان: نظام آموزش متوسطه نظری از دیدگاه معلمان زن شهر تهران و ارایه راهکارهایی برای بهبود وضعیت آن. *نوآوری های آموزشی*، ۵(۱۷): ۱۳۲-۹۳.
- فتحی واجارگاه، کورش. (۱۳۸۱). برنامه های درسی تربیت شهروندی: اولویتی پنهان برای نظام آموزش و پرورش ایران. *جامعه شناسی کاربردی*، ۱۴ (پاییز و زمستان): ۱۸۱-۲۰۶.
- فرمهبینی فراهانی، محسن. (۱۳۹۵). الگوی تربیت شهروندی فضیلت گرای ارتباطی: الگویی برای تربیت سیاسی و اجتماعی. *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۴(۳۱): ۶۷-۹۰.
- فزونی شره جینی، رضا، و پیری، موسی، و اسدیان، سیروس. (۱۳۹۵). چالشهای برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی در تربیت شهروندی- اجتماعی براساس مدل تایلر. *نظریه و عمل در برنامه درسی*، ۴(۷): ۸۰-۵۵.
- قاسم پور خوشرویی، عرفانه، و صفار حیدری، حجت. (۱۳۹۴). مطالعه وضعیت و موانع توجه به مؤلفه های تربیت شهروند اسلامی در دانشگاه (مطالعه موردی دانشگاه مازندران) (براساس نهج البلاغه). *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، ۵ (۲): ۲۷۳-۲۹۴.
- قائدی، یحیی. (۱۳۸۵). تربیت شهروندآینده. *نوآوری های آموزشی*، ۱۷(۵): ۱۸۳-۲۱۱.

- قلتاش، عباس، و فیاض بخش، حسین، و فرخی نژاد، پریسا، و محمدجانی، صدیقه. (۱۳۹۱). میزان توجه به رویکرد تربیت شهروند پیشرفت گرا در کتب درسی علوم اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی ایران. پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ۹(۳۳): ۵۸-۷۰.
- قلتاش، عباس. (۱۳۹۲). **تربیت شهروندی (رویکردها، دیدگاه‌ها و برنامه درسی)**. تهران: انتشارات یادواره کتاب، چاپ دوم.
- قلتاش، عباس، و صالحی، مسلم، و محمدجانی، صدیقه. (۱۳۹۲). بررسی میزان برخورداری دانش آموزان دختر پایه سوم متوسطه از مهارت‌های شهروندی. زن و جامعه، ۴(۳): ۱۰۷-۱۲۴.
- قیصی زاده، یونس. (۱۳۹۶). آموزش شهروندی و ضرورت تربیت شهروندی. **مطالعات روانشناسی و علوم تربیتی**، ۳(۲و۱): ۹۲-۱۰۷.
- کاظمی، محمود، و صفایی، مسعود، و پاک‌سرشت، محمد، و مرعشی، منصور. (۱۳۸۷). بررسی اصول اساسی تربیت مدنی با رویکرد اسلامی. **علوم تربیتی و روان‌شناسی**، ۱۵(۳): ۳-۳۰.
- کرم افروز، محمد جواد، و شریعتمداری، علی، و سیف نراقی، مریم. (۱۳۹۰). طراحی الگوی برنامه درسی تربیت شهروندی برای دانش آموزان دوره راهنمایی تحصیلی. **تحقیقات مدیریت آموزشی**، ۳(۲): ۳۰-۴۸.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۵). **الکافی**، ج ۲. تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.
- کمالمپورخوب، ناصر، و هاشمی، سید ضیاء، و نجاتی، سید محمود. (۱۳۹۹). تحلیل جامعه شناختی اولویتهای تربیت شهروند مطلوب در اسناد رسمی و واقعیت اجتماعی مدرسه. **جامعه‌شناسی آموزش و پرورش**، ۱۳(۱): ۱۷۹-۱۶۹.
- کیشانی فراهانی، عزت اله، و فرمهبینی فراهانی، محسن، و رهنما، اکبر. (۱۳۹۲). مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی. **مطالعات ملی**، ۵۶(زمستان): ۵۱-۷۴.
- کیشانی فراهانی، عزت الله، و فرمهبینی فراهانی، محسن، و رهنما، اکبر. (۱۳۹۲). مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی ایرانی. **مطالعات ملی**، ۱۴(۴): ۵۱-۷۴.
- لطف آبادی، حسین. (۱۳۸۵). آموزش شهروندی ملی و جهانی همراه با تحکیم هویت و نظام ارزشی دانش آموزان. **نوآوری‌های آموزشی**، ۵(۱۷): ۴۴ - ۱۱.
- مسعودیان، محسن، و کرمی قهی، محمدتقی. (۱۳۹۹). شهروندی اجتماعی با تأکید بر مفهوم تکلیف در منظومه تربیتی قرآن. **آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث**، ۵(۲): ۱۱۵-۱۳۸.
- محمدی، حسین، و مزیدی، محمد، و بهشتی، سعید. (۱۳۹۶). تحلیل مفهومی مراحل و ابعاد تربیت شهروندی. **رهیافتی نو در مدیریت آموزشی**، ۸(۴): ۸۳-۱۰۴.
- ملاسلمانی، فرشته، و قائمی، علی، و بهشتی، سعید. (۱۳۸۹). بررسی مبانی تربیت اجتماعی از دیدگاه امام سجاده (ع) در صحیفه سجاده. **روانشناسی تربیتی**، ۱۷(۶): ۱۱۹-۱۴۴.

- منشور حقوق شهروندی در جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۹۵): بیانیه ریاست جمهوری.
- موسوی، ستاره، و نظری، حسین، و زمانیان، مجتبی. (۱۳۹۳). نقش برنامه‌ریزی آموزشی در تربیت شهروند متعهد به فرهنگ ترافیک. *امه مطالعات مدیریت ترافیک* / ۱۳۹۳(۳۲): ۲۱-۴۰.
- میر، محمد، و شمشیری، بابک. (۱۳۹۴). بررسی انسان شناسی عرفان اسلامی و دلالت های آن در تربیت شهروندی. *اندیشه های نوین تربیتی*، ۱۱(۳): ۱۳۵-۱۵۴.
- نقیب زاده جلالی، میر عبدالحسین. (۱۳۹۴). نگاهی به فلسفه آموزش و پرورش. تهران: انتشارات طهوری، چاپ سی و یکم.
- وزیری، مژده، و جهانی، شیدا. (۱۳۸۵). مهارت‌های شهروندی مورد نیاز دانش آموزان شهرستان بم. *نوآوری های آموزشی*، ۵(۱۷): ۱۸۲-۱۶۳.
- وزیری، مژده، و جهانی، شیدا. (۱۳۸۵). مهارت های شهروندی مورد نیاز دانش آموزان دبستان های شهرستان زلزله زده ی بم. *نوآوری های آموزشی*، ۵(۱۷): ۱۶۳-۱۸۲.
- هاشمی، سید احمد. (۱۳۸۹). بررسی میزان استفاده از مفاهیم تربیت شهروندی در محتوای کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره ی راهنمایی از دیدگاه دبیران. *رهبری و مدیریت آموزشی*، ۴(۱): ۱۴۱-۱۶۰.
- پارمحمدیان، محمدحسین، و فروغی، احمدعلی، وجعفری، سید ابراهیم، و قلتاش، عباس. (۱۳۸۷). نقد و بررسی عناصر برنامه درسی در رویکردهای پیشرفت گرا و محافظه کار تربیت شهروندی. *دانش و پژوهش در علوم تربیتی*، ۱۷ و ۱۸: ۴۸-۲۷.
- یدالله پور محمدهادی، وسیدی اندی، سیدجلیل، و رضایی، راضیه، و برهانی، محبوبه، و بختیاری، افسانه. (۱۳۹۴). بررسی آیه های قرآن کریم در زمینه سه بعد اصلی سلامتی (جسمی، روانی و اجتماعی). *اسلام و سلامت*، ۲(۳): ۴۸-۵۶.
- یزدانی، فاطمه، و شریفی، اصغر، و ایمانی، محمدنقی. (۱۳۹۷). ارائه الگوی تربیت شهروند حرفه ای در آموزش و پرورش ابتدایی کشور. *رهبری و مدیریت آموزشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار*، ۱۲(۲): ۲۴۱-۲۵۵.
- یزدانی، فاطمه، و شریفی، اصغر، و ایمانی، محمدنقی. (۱۳۹۷). شناسایی و سنجش وضعیت پیشایندها و پسایندهای تربیت شهروند حرفه‌ای در نظام آموزشی کشور: ارائه یک مدل سیستمی. *پژوهش در نظام های آموزشی*، ۱۲(ویژه نامه): ۵۹۳-۶۱۳.
- یزدان دوست، آریتا. (۱۳۸۸). *نقد و بررسی رویکردهای تربیت شهروندی در کتب درسی علوم انسانی دوره راهنمایی تحصیلی ایران*. پایان نامه کارشناسی ارشد، چاپ نشده، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.
- Ahmad, Iftikhar. (2004). Islam, Democracy and Citizenship Education: An Examination of the Social Studies Curriculum in Pakistan. *Current Issues in Comparative Education*, ۷(1): 39-49. [ISSN-1523-1615]

Tan, C. (2007). Islam and citizenship education in Singapore: Challenges and implications. *Education, Citizenship and Social Justice*, 2(1): 23-39. [DOI: 10.1177/1746197907072124]

Howard, R., et al (2005). What School Administrators Need to Know About Character and Citizenship Education.

